

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:

REDACTION DE JOURNAL

„Droschak“

GENEVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂՈՓՈԽՈՒԿԱՆ ԳՈՂՆԵՎԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԿՆԵ

Հ Ո Վ Ե Ր

26
17

Կենսիկ այլքը սկսում է բարձրանալ—հինգ տարւայ մեկուկուսից յետոյ Դեռ թող է նա, չափազանց վտիճակաւ բռնապետական ահաբեկութիւն զանգուշակուցի հանգիստը, բայց և այնպէս խոչնդում է արդէն հանգստութիւնը պետութեան կամարիլայի, որ վերստին հրապարակ է նետում իր սկիզբները և զննարկները... ուսանողական կլորտութիւններ փորձիկ հրգեհը հանգիստը համար .

Կողմները դրոճ են սալիս ցուցարարների խմբերի զէմ և համալսարանի շէքերը նորէն ուղղում են արհմտով...

Ուսանողներն են... Եղիս անգամակարգ գասակարգը, որ սկզբից էլ եղել է միշտ առաջադեմ ազատագրական շարժումների Գործնական օրհանգիստը... Եւ նոյն միջոցին, երբ այդ ընթացումն անձնուրաց, երիտասարդ հոգիները զանգուշակուցի փորձ են նետում և կուրծք տակիս սկիզբներն, նոյն միջոցին, երբ նրանք իրենց ցասուած ու արհամարհանք են ժայթքում համառուական դահիճներին, Սազոնովի ողբերգական վախճանի առթիւ— նոյն միջոցին վիճակաւ ուսու սցիտը—գեթոկրասական մի շքարտախոս ու „հերձակ-խմբի“ օրգանը „Պրալգա“ անունով հրատարակում է ի լուր ամբողջ յեղափոխական Ռուսաստանի մի շափազանց ուշադրուական է և, որով հաստատում է պրոլետարական զանգուշակուցի սարսփեցուցիչ անարարբերութիւնը, նրանց կատարեալ բացակայութիւնը կազմակերպական-յեղափոխական շրջանակներէրց, Աւելի ևս նշանակալի են „Պրալգա“—ի ստացած այն տեղեկութիւնները—Ռուսաստանի այլևայլ գործարանական բաղաբնութիւն—որոնք միաբերան արտայայտում են աշխատաւոր ասորների զգուշանք և յուսախաբութիւնը սցիտը-գեթոկրասայի վարիչների, նրա ներքին ֆրակցիական երկպառակութեան, նրա հաստատային ու ազանգամալ կախիկների և պառակտութիւնների առիթով...

Այլքը բարձրանում է... Եւ դրա համար պետք էր, որ գերեզման իրենին Ռուսաստանի պարծանքը կազմող երեք զէմերը Մոսկուի մէջ էր Յօշուստոյ Սազոնովի Բոլորովին

ասարեք դիրքի և աշխարհահայտացքի ներկայացուցիչներ—բայց երեքն էլ անձնաւորում են բողոքը և պայքարը ընդդէմ ասիական, կոզակային բռնակալութեան.

Մարտիցսիկ թաղան օրը կազմակերպուցին ցոյցեր և թափօրները Յօշուստի թաղան ժամանակ թափօրները կրկնուցին աւելի խոշոր ծաւարով և մասնաբաժան ասորների ողբն ու կակնը հնչեց աւելի բարձրաձայն, աւելի յուզիչ և երկարակէս, Սազոնովի ինքնապատկանութեան լուրը շանթի պէս հարածնց ու ցնցցած ամբողջ մասնող և գիտակցող Ռուսաստանը, Երեքերը վերածուցին արևունհեղ ընդհարմի ձեռքի...

Երևոյթը նշանակալի է Սազոնովի յեղափոխական էր, բառի խորունկ և ահաբեկ իմաստով— և գիտակցի երիտասարդութիւնը բացառուական նրա մահաւան լուրն աւելուցի:

Եւ որպիսի մահ... Մի կատարեալ նահատակութիւն Մի ողբակէզ—բառի կլաստիկ նշանակութեամբ Մի զոճ, որ գիտակցարար և յօժարական ինքնասպան է լինում, որդեկացի ցոյց տայ արար աշխարհին, թէ որպիսի գազանանոց է ժամանակակից սերիլեան բանար, թէ որպիսի բտմեղի ուժեղի են մասուած յաջարկական յանցաւորները:

Ողբակէզ — և անմահ, գիւցաղնական և ճեք ասորի սրանից առաջ յուլիս 15 պատմական օրը նա որդեկացի ինքնիքը զոճեց, որպէսզի երկիրը ազատէր անձնագործակալ բռնաւորից: Եւ սպառու իր ուսմանով կազան Պէլլի էր զէմ, վշտակց ընկթառութեան նրա քանդը և բաց արեց նոր Յեղափոխութեան զարագուի Մահաւան գասապարուած՝ արժանացաւ տեսարիկ „Պաղտուցուսի“ և արեւը Հիւսիսարեւմտի Ջնդանը 1905-ի հոկտեմբերեան „ընդհանուր ներուճ“ ը հանցի Սազոնովին այդ ընդանցի: Յեղափոխութեան թափը, աւելի, այնքան հուժկու չէր, որ խորտակէր բոլոր բաստիները: Բանարակեաններէրց ոմանք պահեցին իրենց խոչնդում— անմաստեղ, անմեղաւանդի անբրօքիսանները: Սազոնովը—նրանց շարքերում, աւելին անցում:

Յեղափոխութեան յաղթանակը կարճատեւ եղաւ Ռեակցիան նորից մտաւ իր ուժի ու յրաճուճեց՝ մէկու և փրկից էլ անարկից: Սարսփեղի և բռնակալութեան վրէժները թիւրքը „Վաստակուր“ անբրօքիսաններն ևս կարկեցին բացառիկ ուժեղի: Մտնից անաջ

609480 2011

պէսք եր ընդել ն րա ն, Սազօնօյն... եւ Հոյակապ
 ուզածիքը փոխեց Ջարանտոյի տարաբարութիւնը... Այնպէս
 ամեն ուր նրա աչքերի առջև մարտահարում էին ըն-
 կերների միակամ դարմանները և ողբի, յուսահա-
 տութեան բառաշունչով գրգռաբերութեամբ... Զէն
 ինչպիսիք և իրեն — Սազօնօյն Ծնեմ, անարգանք և
 զիւայն հեղձութիւն, բոլոր մարդկային արժանաւորու-
 թիւններէ ցնեմակամ անահարութիւն... եւ այդ բոլորը՝
 հրահարուած յի վերուստ, որքայական պայամներէնց
 եւ այդ բոլորը — սոստեմատիկ կանոնաւոր անգարում

Կերտի հոգին չը հանգուտից այդքան նախասիր
 և նա ընդունեց եղբրական որոշումը... Ինչպէս որ վեց
 ասոր առաջ զոհարեամ էր ինքզինքը՝ շղիթայակապ
 երկիրն ապաստարեղտ միտումով, այնպէս և նա որոշեց
 զոհարելու — այս անգամ, աւա՛ղ, յաւիտեան — որպէսզի
 իր անորեակ ինքնապայմանութեամբ ցնցե Ռուսաստանի
 ու աշխարհի խղճը և փոքր ինչ մեղք բանասիրն
 ուեթմը, փոքր ինչ բարւոքե իր դժբախտ շնորհակց-
 ների վիճակը...

Սազօնօյի ինչը մասամբ կատարելց; Յուզեց ոչ միայն
 Ռուսաստանը, այլ և ամբողջ լուսաւոր աշխարհը... յուզ-
 ւեցին՝ որքան ընդունակ էին յուզելու և հարցապնդում
 Գուճախի մէջ, Բազմամարդ միասնաբեր և ցասկոտ բեզու-
 չիւտները՝ Պարիզում և ուրիշ կենտրոններում... Սազօ-
 նօյի մահուան բովը հասնում էր նոյն միջոցին, երբ Ալիս-
 սելբուրդի նախկին բանաստեղծը հուշակար և երա-
 ֆի գ շ է ն որ պիտարեցական պայտա էր անում արև-
 մանեան Եւրոպայի մէջ և պատմում էր հսկայ, ուշադիր
 լսարանների առջև՝ ուսու բանասիրն շարքանքները

Հանրային կարծիքը խլրտաց, բողբոջաց Բոց ի՛նչ է
 նրա արժէքը ու ազգեցութիւնը... Զնչին — ասարաբխ-
 ասարաբ, Երկրի մէջ է, որ պիտի խլրտար ճ աս-
 բուց ի վեր թմբած, մասն գիտակցութիւնը

Ռուսանդութիւնը հրապարակ նեւաեց; Մենակ, ան-
 զէն և անպաշտպան — ինչպէս վարդի օգերում Պրոլե-
 տարիտար — անուժ, անմայն Կիւզաթիւթիւնը — իտւլ-
 անկարեկիր; Ան Գուճան իր յճոհանքներեան՝ մեծա-
 մասնութեամբ, բնականաբար, պարսուանքի խօսք միայն
 աներ օւսանդութեան այդ ազնիւ ըմբոսացումի հան-
 գեպ; Իսկ կապեաները յիտհեմութեան՝ ու յըբհայե-
 ցութեան՝ խրատներով ձգտում էին արգելք վնեմ
 անգամ այդ փոքրիկ ցոյցերին, անգամ այդ արժեկի
 ողբերգական պայմանների մէջ...

Ահա Ռուսաստանի ժամանակակից պատկերը; նա այն
 չէ, այնուամենայնիւս ինչ որ անեսում էինք վերջին մե-
 ակալ թւակամներում; Մի քան փոխուած էր նոր ու-
 թարձ սերունդն է, որ կատարում է աւանգարդի, ա-
 ուստիպահի պաշտօնը այս անգամ Ջարմանի մէջ
 Նոր, գաղափարական սերունդը, որ չի ձաշակել 1906-
 1906-ի հարսաններն ու յուսաբարութիւնները... Ա.

սանդական շարժումը չի ընդհատուում. նա գրուել է
 բոլոր համալսարանական քաղաքները Այս անգամ ևս
 գուցե նրան վիճակուած է նախակարպետ վնեմու աւելի
 ընդարձակ շարժումներ...

Կուսակցութիւնները ևս սերունդ կերպով վերակազմ-
 ւում են, վերաբնում իրենց սակակիւր, աճեցնում իրենց
 ուղղական գրականութիւնը; Աճում է միւս կողմից
 դանդաղ աստիճանաբար, միջուկակցային համարաշ-
 խութեան պրոպագանդը; Բազմանում են ամենուրեք,
 բոլոր գործող հաստանների մէջ, անհասներ, որոնք,
 զիտակ իրականութեան պահանջների, բարոզում են մի
 կողմ թողնել թէօրիական ու անձնական ճգնիմ բա-
 նակրիւնները և կենտրոնացնել ճիգերը բուն գործնա-
 կան, յեղափոխական աշխատանքի վրայ:

Գժգոհների և յեղափոխականների բանակին աւե-
 լացան — վերջին պետական հարսանից յետոյ — և Ֆիւն-
 լանդացիքը; Յեղափոխութիւնից աւա՛ղ համարաշ-
 խութեան եւանդունու համարուած բարոյիչ էին նրանք; —
 չեն յապաղի, անտարակոյս, վերստանձնելու նոյն դերը,
 այժմ, շարքար պարտութիւններից ու յուսախորու-
 թիւններից յետոյ՝ Բոլոր յճարները... Օղբայինները
 բունուած են անհաշու ու կատաղի ստեղծութեամբ զեպի
 անարգ ու գրուած կառավարութիւնը, որ ոչինչ, գրեթէ
 ոչինչ այլևս չը թողեց 1905-ի կայսերական մանի-
 ֆեստով հաշակուած ազատութիւններից ու իրաւունքներից;
 նա՛ ուրքն է, այդ գաւառան կառավարութիւնը, որ
 ամենայն եւանդով փշուժ է գժգոհութեան ու խու-
 րումի հրեքնը, որի մէջ նա պէտք է շուտով խորտակի
 և չքանար

S O L U S O S

Մեռաւ մեր ժամանակի ամենամեծ քրիստոնէական
 և ամենամեծ անիշխանականը;
 Երկու տաղանները — քրիստոնէայ և անիշխանական —
 հաշուում են այդ ասորիանի մարգու մէջ և այդ
 ուշագրու համարութիւնը գուցե մեծագոյն գաղափար
 է նրա անսովոր, սիեզերական հմայքի:

Համարութիւն, սինթեզ — Ծայրայեղ կրօնաւորա-
 կանութեան և Ծայրայեղ յեղափոխականա-
 նութեան մէջ... Գուցե երբեք — Նազովրեցու օրերից
 ի վեր — հակոռնեանները չեն միացել այդքան սրտաուշ,
 շուշայայտի ներգաղափարութեան մէջ, արտադրելով այն-
 քան հակամարտ պայտարութիւններ, յարուցանելով
 այնքան տարբեր գնահատութեան ձև և պահիր:

Եւ այդ հակամարտ պայտարութիւնները մոլեգնորեմ
 բաղխում էին երեկ՝ մեծ մարգու, մեծ գրողի ու ասա-
 թեպի գերեզմանի շուրջը; Կրքեր բաղխում էին նոյն-
 իսկ երիտասարդ Ռուսաստանի յեղա-
 փոխական Ռուսաստանի լայնածաւալ բա-
 նակը...

Թիւնը կար, որ այդ մարդը իր վիթխարի Տեղիմակութեամբ և իր արտառուցող համարեցութեամբ... բարոյներով աճապի Քնաս և հասցրել յեղափոխական շարժումներին, ձևել ու կերպարանաորել է մի ամբողջ մասյանութիւն ու հոգեբանութիւն, շեղել է ինտելիգենցիայի, երիտասարդութեան մի հատուածի ուշադրութիւնը միակ փրկարար, յեղափոխական ձառնապահ Տիգր... Միւս կողմից՝ կար և այն ոչ նւազ պայծառ գիտակցութիւնը, որ յանձին էր Թուրքիայի գերեզման իր իրում պաշտօնական Ռուսաստանի, ցարիզմի ամենամեծ, ամենահասցարկու արդեսները, որ նա մի սեսակ անձնաւորումն էր ազատագրական շարժման, մարմնացումը այն բոլոր իղձերի ու աննշանքների, գեղձութեան և սքազան սանելութեան, որոնցով առդուհուր է վազուց ի վեր երիտասարդ, յեղափոխական Ռուսաստանը։

Որն է արդեօք գերաշնչուած երկու ուժերից, երկու հակընդդէմ պայտարութիւններից... պարզ հաշիւ ասլանհարին է։

Կա ինքը ծնունդ էր իր հարուստ միջավայրի նա մարմնացնում էր իր ցեղի գարևոր, աւանգական արտադրութիւնները, նրա փաստը, Ռուսաստանցիական ազգայնութիւնը Կա ինքը բարձր Թաւառի Եսնայա Պոլեանայի իր splendid isolation-ի մէջ ցլալացրեց, անդրազարձեց իր մասուր ու բարոյական բարձունքից՝ այդ ցեղային հանձնարը, արտաւ նրա ինքնուրույ համարը գեպի ընդարձակ հորիզոններ, պատկերեց այն աշխարհի բոլոր ծայրերում և... յուսկնութիւն օժնեցաւ մասնեցու, հասկանցնելու, թէ այդ ինքնատիպ բուսական հանձնարը միակ բանակ էր և սրբեցանքն երջանկութեան առեղծւածի, մարդկային համասարած ազատութեան. նա արհամարհանող էր նա գարձեց արևմտեան քաղաքակրթութիւնից, դրժեց նրա մեթոդներն ու արգասիքներն, և անդուլ Տեղերից իր ապրածներ՝ քրիստոնէութեան չիփորը, իւրև, անտարբեր մարդկութեան սկանչներին, ներգրեց իր սակեաւան, ձգնաւորական իրդունքը — հանգեպ արեան ու իրախմանքի մէջ լողացող բուրժուական ու բանասիրական աշխարհի — զատագոյնց պայթարի արկտիս ձևեր, որոնք վաղուց պատասխարան էին պատմական իրականութիւնից, հասարակական գիտութիւնից, ամենատարրական որջմտութիւնից... Կա պայտասմեց նաև այդ հոստարակուհու զիտ և արհամարհանութեան, արհամարհանութեան, արհամարհանութեան, որոնք հև ի հև շէին վազել ուսուղիներին, ցնորքների ետևից, այլ ձգտել էին գանձելու պատմական եւոլյուցիոնիստի կայքը, նրա ձգնաւորական օրէնքները և համաձայն այդ օրէնքների ձգտել էին կուսնելու բաշարակրթութեան գաւոց սղղութիւնը, ձևակերպելու դրա հնա և մարդկային բարոյականութեան սղղութիւնները։

Կա որտապ մտաղջ ժամանակակից քաղաքակրթութեան դէմ. գառապարտեց պատմութեան ընթացքը, և սիւղլիստ ու լուսաստե աննալքներով արտաձև շարտեց Արևմտաւորի և մտաղջ արտադրի երեսին իր «փրկարար» նշանաբանները։ Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը կեղծ, սխալ ու կորստաբեր ընթացք է բննել — և Ռուսաստանի ստեպաներից է, որ գալիս էր իր հասարակական

բարձր զոչանջը... Նայն ձևով էին արտաբանում 60-ական թվականների ուս հուշակաւոր նարդնիկ-կոմունիստները, որոնք ցատուով երես էին դարձնում արևմտեան կապիտալիստական քաղաքակրթութիւնից և լուսագովում իրենց փրկական «համայնքը», իրենց «միջը», որ նրանց կարծիքով պիտի դառնար շուտով կոմունիստական, սոցիալիստական հասարակագրգի խորիսի, պատմական, պիտի ցատկեր մէկէ ի մէկ սոցիալիզմի, հասարակութեան ու երջանկութեան դրախտը, առանց վերապրելու կապիտալիստական զարգացման ցատու ու աւերիչ շրջանները։ Սա է պէ այն ժամանակ ևս գալիս էր — ինքնավստահ, ինքնապատան — իրատելու և սուսուցանելու արևմտեան Եւրոպային...

Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը կեղծ էր, սխալ կորստաբեր — և այն Եսնայա Պոլեանայից աղշարարում էր սրեկեքեքական միակ, փրկարար «համազարմանը»։

— Պէտք է սրել մեքանորին, անգամ թշնամուր, բանասիրին... Եւ չը պէտք է դիմադրել շարութեանը — շարութեանը...

Պէտք է... Չը պէտք է...

Սյդ «համայնականի» մէջ է բոլոր ուսուպիտեներ, ի համարակաղիտեան բոլոր ցնորքների ոգին, ետութիւնը։ Եւ հենց այդ կառեգորիչ հրամայականն է, որ դարձնում է նրանց գործնականապէս անարժէք, անկայուն, անիրադարձելի, յեանքը, պատմութիւնը ունին իրենց երկաթէ օրէնքները, որ չի լինի մէկէ ի մէկ շուստայ խորատմիկ յիսուսուն ու սուլասոյտի հրամայականներով պեանքի, պատմութեան առաւղաիմութիւնը չի հնազանդուում այդ սեսակ միամիտ հրամայականներին, կամ աւելի չիշու նա հնազանդում է արեպիտերին, որոնք բղիւում են կենդանի իրականութիւնից, որոնք համաձայն են այդ իրականութեան պահանջներին, յեանքի, պատմութեան ընթացքը մի հսկայական, բարդ ու կնձանու պոզես է, որ պահանջում է ակֆորմալորներ, վերանորոգիչներով թափանցել իր այդ հոյակապ մեխանիզմը, ըմբռնել նրա օրէնքները և նրանց վրայ միայն կառուցանել հասարակական վերաշինութեան ծրագիրներ։

Իսկ այդ մեխանիզմը հրամայականորեն թելագրում էր ակֆորմալորներին։

— Արիւր բոլոր բանասիրներին, գահիճներին... Եւ կազմակերպիլիք նրանց ներթում շարիներէի դէմ՝ սխալութեանի և անդորմ կա ի... եթէ կուզես ազատագրիլ թշնառ ու սառապող մարդկութիւնը։

Ահա ա ե ս լ զ մ ը... Ահա այդ է, որ ուսուպիտ շէ, անիրադարձելի երազանք շէ Եւ այդտեղ է փրկութիւնը։ Այրտեղ է բանային սրեկեքեքական շքմարիտ ու վերնական ազատութեան, երբանութեան։ Այդտեղ է միակ զենքը, որ պէտք է ի վերջոյ խորատկ բանակալական բոլոր պատենչները, սարկական բոլոր շրջանները և պիտի առաջորդէ բազմաշարար մարդկութիւնը գեպի շքմարիտ Սիդոյ ու Եւրոպայութեան թագաւորութիւնը...

Յօլասոյ այդպէս ճարեց, Եւ միայն Տեղիկասց ու որտապ։ Կա միայն աղբրանց յորտորեց... Կա միայն արձանեց գեպի աշխարհի չորս մայրերը իր պերճախօս պատգամները։ Զայն բառբառոյ յանապատի...

Աշխարհը լուրջ ընդունեց մեծ ծերունու օրհասաւ

կան հուսմամբ... նրա միտման աշխարհայեսացը, նրա միտման ու անկախ ուսմամբ փրկոթիտարութիւնը: Աշխարհը միայն հիանում էր նոր Նազդիբցու անձնուարարութեամբ, որ բարոյական իր տարածմամբ քարոզչութիւնը գիտէր հաղորդել գեղարեւեստական իր հնոր հանունում էր, պիտակցելով հանդերձ, որ նոր առաքելային շատ էլ—աւաղ—չէր սղորում լինել կուռ, անասան իր բարոյական զօգնի մէջ, լինել հուսաւարիմ իր կուսեզօրիկ հրամայականներին—իր սեփական կեանքի մէջ:

Յօլասոյ, իբրև մ օ բ — լ ի ս ա ու ք ռ ւ ճ ս ա ք է ա, գարնաւ աշխարհի պարծանքներից մէկը:

Յօլասոյ, իբրև ս օ ց ի օ լ օ ք ու փ ի լ ի ր ս օ փ օ յ — Յաց միջև մտածողների շարքում, առանց որէն սխտանի և համարդական, ստեղծագործող ոգու, առանց նայնակ օրհգինաց, ինքնատիպ յղացուածների:

Յօլասոյ, իբրև յ Ե զ ա փ օ ի ս ա կ ա ն... դա ինքը Առեղծուածն է...

* *

Քրիստոնէութիւնը, դուււժ, մաքրուած իր աւելորդ բնա տարրերից, իր գունհիկ նախապաշարութիւններից ու անհեթեթ անապաշտութիւններից, «Յարութեան», «Անուարարութեան», «Համբարձման» ու «Յայտնութեան» վերանայական ու գեղընակի զօգմանց ու «հրաշքներէրց»՝ քրիստոնէութիւնը—անզօգ, անսամար, ու անքահանայ, իր նախնական հարազատութեամբ, իր հիմնադրի պարզ անաշար, անապական զոգնով, քրիստոնէութիւնը իր տիեզերական Ս ի Ր յ յ քարոզով — ահաւասիկ լեզ Յօլասոյի հուսաւարում, նրա բոլոր պատաճառաբանութիւնների չուկեղը, նրա բոլոր սօցիալական ծրագրերի կուսուքը, խորհիւքը:

Եւ նոյն քրիստոնէական մտայն վրայ հիմնուած է առաջնայական ան ա ր ի ի զ մ ւ Ե այն այդ մտայն տեսնակետից, յանուն իսկական, զինչ անխարզախ քրիստոնէութեան, նա անվերապահ դասապարտում է Ժամանակակից պետութիւնը, հանդերձ իր բոլոր օրէնքներից ու օրգաններից, ի դէմս իր բոլոր ձևերի և այլազան ներկայացուցիչների, դատապարտում է և գոյութիւն ունեցող ոչ մի առ օճ ա կ ա ն և կ փ զ ց ց ի ն, գարնաւ բոլոր ձևերի սակ... որովհետև նրանք բոլորը, պետութիւն, եկեղեցի, օրէքը, դատարան ևայլն չեղել են գարբից ի վեր քրիստոնէական ճշմարիտ հաստատմանց, կեղծել են, խեղճութիւնը նրա ոգին, դուււժանել են նրա անհասկան, անհամարգիտին, տիեզերական սղըրուածքներին, նետել են հեթանոսական բարբերի մէջ:

Քրիստոնէական ճշմարիտ վարդապետութեան եռութիւնը և գերագոյն օրէքը — Ս է Ր ն էս նա է, որ շարկապում է արքայ-եպիսկոպիտ, որ լուծում է կեանքի բոլոր հակասութիւնները Սերիք ք մերևուորին, գիտացի զՆհէլ ինքնինքդ յանուն ու յօգուս ուրիշների, գիտցիք աշխատել մարտել յանուն ընդհանուր, տիեզերական բարօրութեան ու երջանկութեան Ս յ ի կերպ միայն կը բարձրանա աստիճանաբար անսասնական վիճակից և կ'ը մտնենա Մարգ-Յատուածի կատարեալ իդէալական վիճակին:

Իսկ այդ Սերը անող է ամեն սեռակ բնութեան,

այդ Սերը մերժող է բոլոր այն հեղինակութիւնները—պետութիւն, օրէքը, կառավարութիւն, եկեղեցի ևայլն—որոնք գաղխ են բռնանալու մարդկային կամքի վրայ, կաշկանդելու նրա ազատ շարժումները:

Միայն գերագոյն պատուական արգելում է ուժ, բռնութիւն գործ դնել որէն անհասի վրայ, իսկ պետութիւնն ու եկեղեցին շարունակաբար, սխտեմաբար գործազրկում են այդ ուժն ու բռնութիւնը, մէկը պահանջելով բացարձակ հպատակութիւն իր օրէնքների ու աստիճաններից միջոցով, միւսը պահանջելով կոյր, անպայման հաստ ու հնազանդութիւն՝ զժողովրդի ու բանագրանքի սպառնալիքով:

Յանցաւոր է ամբողջ Ժամանակակից մեխանիզմը, յանցաւոր է իրաւունքի ու «արարաբարպետութեան» ամբողջ սխտեմը, որ ձգտում է ուղղել մարդկանց բռնութեամբ, ուժով պատիժներով՝ Քրիստոս ասել է. ոչաբիքն չը պէտք է գիմաղդիկ շարութեամբ... Միակ ազգու և արգասուտը գիմաղդիկութիւնը մարդկանց շար, Պետակար բնազններին ու գործերին — բ ա բ ու թ ի ւ ն է Ե 2եր աննաբիրա, աննազաժան թշնամիներին անգամ՝ պատասխանեցէք սիրով և բարութեամբ:

Պետութիւնը իր բոլոր ձևերով — միապետութիւն, հանրապետութիւն ևայլն — մի Պետակար է աւելորդ ֆէտիշ է *): Յօլասոյի կարծիքով, — չար, բռնաճաճ և շահամուտ հասակների գի համախմբում, որ բռնութիւն է գործ դնում ուրիշների վրայ, ղեկավարում է միշտ սեփական շահերով, և երբէք՝ ընդհանուր բարօրութեան գաղափարով: Եւ Յիմարիտ քրիստոնէութիւնը վարուց ի վեր ընել է այդ ֆէտիշը, ընել է բոլոր կառավարութիւնները, որոնք ղեկ են գնում մարդկանց հ ա ա ա ա ա ա ա թ է Թ է ա ն գաղափարին, ղեկ են գնում և Քրիստոսի գերագոյն հրահանգին, ոչաբին չարով մի դիմագրիք:՝

Քրիստոնէութեան Ժամանակակից առաքելը կատարի ոճով խարանու է այն բոլոր՝ հաստատութիւնները, որոնց վրայ հիմնուած է պետութիւնը: Նա խարանում է զօրքը, որ սուկ յճնշման ու սպառնութեան մի կործինք է, խարանում է ո ս ս ի կ ա ն ու թ ի ւ ն ը, որ մի ուրիշ դպրոց է ոճրագործութեան, նշաւաւում է պ ա ա եր ա զ մ է բ ը, որ գրեթէ միշտ ծնունդ՝ են կառավարութիւնների, իշխողների յարաբոր մրցակցութեան, նշաւաւում է կեղծ, ուսուցիկ հ ա յ Ր Ե ա ս ի Ր ու թ ի ւ ն ը, որի անունով կատարել են ամենուրեք և շարունակ կատարում են ամենաբարսունիկ, հակամարդկային ոճիները...

Պետութեան հետ պէտք է ընել և Սեփականութիւնը, աւելի ծիշու, նրա ներկայ իրաւական հաստատութիւնը ու կու կողաօրէն հարստում է Սերոյ պատուիրանին դա պատակաւում է մարդկութիւնը, բաժանում է այն՝ հակառակ դասակարգերի, կատարել նա ստեղծում է մի կացութիւն, ուր մարդկանց փոքրամասնութիւնը իշխում է մեծամասնութեան վրայ: Սեփականութիւնը ղեկանքներ ստարագրում, հպատակում են սեփականատէր հարաւանքներին Մի փաստկարգ շարունակ՝ աշխատում, քրտնք է թափում, և սակայն

*) Pétiche—կուսք
A.R.A.R.®

միշտ ել աստակում է ու մեռնում սովից. մի ուրիշը չի աշխատում և բախին ճնշում է, վայելում չապրում և Առաքելի արգարարած Տոգին ցատում գրոհ է առկա դասակարգերի անհատականությունը և անդհե անդհ է, ստում է նա, որ հազարաւոր մարդիկ քաղցած թափառեն փրոզներում, միջոցե ուրիշ մարդիկ սպրին պերճանքի ու սուսուլթան մէջ Բողոք մարդիկ կրւած են հաւասար իրաւունքով օգտելու մայրերից (մայր-հոր) արտադրած բարիքներից. իւրաքանչիւր մարդ պետք է վայելէ իր աշխատանքի պատշաճները:

Յանտակակից իրաւակարգը պետք է կործանուի...
Թեոյոյ...

Յնայ Սերը, Ճշմարիտ քրիստոնէական Սերը պետք է թագաւորէ մարդկանց միջև: Յօլալոյ չի ապին որևէ նախդիր սպառաջ հասարակականացի, չի ապին նոյն իսկ ընդհանուր սկզբունքներ, սինն եւ այդ ինչոյրը չի ել հետաքրքրում նրան Բուական է, որ վերանայ պետական մեխանիզմը իր օրէնքներով ու պատժներով, իր բանաբով, կատարանով, գիյոսանքով, — աշխարհը հիմնականապէս կը կերպարանափոխուի, ոճիրն ու ոճրագործները կ'անհետանան, մարդկութիւնը կը վերածուի ու կ'երբանկանայ... սիրոյ վեմ հաւասար է մէջ...

Յեղափոխութեան միջոցները... Պօզուրի եւ Պրուզոնի պէս, Յօլալոյ եւ յայտարարում է, որ այն մարդիկ, որոնք ըմբռնել են ճշմարտութիւնը, պետք է ձգտեն համոզել ըստ կարելոյն ինքն ինքն մարդիկ, յանուն սիրոյ հաւասարութիւն եւ երբ մարդկանց ահագին մեծամասնութիւնը կը գիտակցէ յեղաշարժումն անհրաժեշտութիւնը, այն ժամանակ ինքնին կը գտնուի կարգերը...^{*)}

Բայց երբեք չը պիտի գիժնէ բռնութեան Բերժուում են բռնի միջոցները ոչ միայն հանդէպ շահաւորների ու հարստահարածների, այլև — փոխադարձաբար — հանդէպ ճշմարտի ու հարստահարողների Սիրոյ աւետարանը սրբեցնում է բռնութիւնը նոյնիսկ ընդդէմ անմեղագաման բռնակորների, զահիւնների, մարդասպանների *): Յօլալոյի վրէպարում ու իրախուսում է միմիայն յիլուարական դիմադրութիւնը, այսինքն, հրատարակող զինուորական ծառայութիւնից, հարկաւարութիւնից նայլն—մի տակախի, որ յանգում է ծակասագրքին անզօր, քրիստոնէական ծակակերպութեան: Յօլալոյ ինքնին թշնամի է յայտարարում յեղափոխութեան այն բոլոր մեկերի, որ կիրառել են դարերից ի վեր անբողջ աշխարհում և որոնքով իսկ նոր դնում է ինքնինը և անքեքից դուրս: Իրականութիւնից դուրս, մեծամիտքայի ու բանդպետչեցի անպերում... «Յօլալոյի» իր համագանձները աշխարհում կը գտնուին իրականում երկարատեւ իրականութեան (այս կը զուգարարում էր այդ երկրի ամենամեծ հանձարը և ամենամեծ յեղափոխական կուսակցութիւնը՝ շէք կարող չէր յիշել մի ուրիշ առաջադասութիւնը որևէ միտքի, զուտ Մեքսիկոյի կոմունիզմի, նշանակալի խօսքերը, արտասանած երկու տարի սրանից առաջ — խօսքեր գերագոյն յուսահատութեան և չքման, խօսքեր որոնց մէջ այդ սքանչելի աստուածաբանախիստը բացայայտ կերպով հասկանում էր, որ իր նորանի համոզումով առաջադրող վարդը բնագործն, իր ինքնատիպ ու դարաւոր հանձարի ջրուրթնակը, գարշում է բուն յեղափոխական մեթոդներից և երբեք չը պիտի կարողանայ արտագրել պատասխանական թիւքները... à l'occidentale, Գէթ արտագրել — à l'orientale...

այսպէս անարխիզմը հիմնականապէս տարբերում է անիշխանական այն դասակարգից, որի կողմ են հանդիսանում բազմաթիւ իրաւունքներ, ծանրորակ, Սերաստիւն Պօր, Լուիջ Միչելի, Ռեյնհոլդ, Կաթիլերո, Մալապետաս, Լանդաուեր, Նիւվենհայտու և բոլոր միւս, հին ու նոր, մեռած ու ողբ, անիշխանական բարոյները:

**

Աստիքը — իր միշտվայրի նունգն է: Եւ այդ «նաւնդ» հարազատութիւնը, թարգմանեց, արտայայտեց այն մեծ, անխզու զանգաւծի, հարեւր միլիոնաւոր առաջադրութեան արտագրութիւնները, նրա խորագրաւ բնագոյնը, նրա բովանդակ մասնութիւնն ու հոգեբանութիւնը... Յօլալոյ թարգմանեց — իր կրօնական, սոցիալ-փիլիսոփայական թեօրեաններով — այդ զանգաւծի ոչ միայն գարեւր, նոյնպէս վշտեր բանակաւորութեան խորագրի սակի այլ և նրա խորանի, ֆաստիստաճախարագրապաշտ... կրաւորականութիւնը, քրիստոնէական այն սրտաշարժ համակերպութիւնն ու ինտարհակնը, որով այդ անօրինակ կոյսը բարձր է ապին յալիաններին իր անանական սարգութեան լուծը...

Եւ կին կար Յօլալոյի ոգին սպրում է անգամ Ռուսաստանի այն յեղափոխական կուսակցութիւնների մէջ որոնք վերջին 15 տարւոյ ընթացքում կատարաբար պայքարել են սոցիալական վարդապետութեան գէժ, սակայն ինքն իր բովանդակ գործելակերպով նշանաբան են գարձելով առաջին բարագոյն իրախուսած — կրաւորականութիւնը:

Յօլալոյի վրէպարում ու բարգաւաճում է առևտական սօցիալ-գիտական կրթութիւնը մէջ, «Յիրոյ պեռ» միանգամայն ներշնչած ցեղի դարաւոր հանձարով, վաղուց ի վեր հրատարակել է սակի կուսի այն մեթոդներին, որոնք անկարգելի սեփականութիւն են եղել բոլոր երկրների պատասխան, յեղափոխական կուսակցութիւնների և սրտից շնորհիւ նրանք... յարմար են: «Յիրապետող յեղափոխական կուսակցութիւնը», թեպէս և մոլեխօրէն գտնում է ստալինական մեծ Միտակի համակերպութիւնն ու կրաւորականութեան գաւանձները, այնուամենայնիւ ինքը անգիտակցաբար կրում է իր մէջ այդ գաւանձների ոգին:

Եւ երբ անկարողութեամբ եր առևտական իրականութեան (այս կը զուգարարում էր այդ երկրի ամենամեծ հանձարը և ամենամեծ յեղափոխական կուսակցութիւնը՝ շէք կարող չէր կարող չէր յիշել մի ուրիշ առաջադասութիւնը որևէ միտքի, զուտ Մեքսիկոյի կոմունիզմի, նշանակալի խօսքերը, արտասանած երկու տարի սրանից առաջ — խօսքեր գերագոյն յուսահատութեան և չքման, խօսքեր որոնց մէջ այդ սքանչելի աստուածաբանախիստը բացայայտ կերպով հասկանում էր, որ իր նորանի համոզումով առաջադրող վարդը բնագործն, իր ինքնատիպ ու դարաւոր հանձարի ջրուրթնակը, գարշում է բուն յեղափոխական մեթոդներից և երբեք չը պիտի կարողանայ արտագրել պատասխանական թիւքները... à l'occidentale, Գէթ արտագրել — à l'orientale...

*) Այլպէս եր պատասխանում «նաւնայ Պօլեան»-ի աստիքը նաև հայկական մի պատգամաւորութեան, որ թիւրքահայոց մեծ գաղութներին միջոցին ներկայացնել էր նրան, միջամտութիւն ինքնին ի նպաստ հայերի սեփական և սովորական գաղութներին տուէր, հայերը պետք է համակերպուին և չը զիմեն յեղափոխական միջոցները... Չարիք չարով չը պետք է դիմագրեն... Նոյն բարոյն եր ուղղում Յօլալոյ է իր հայրենակից առաջ յեղափոխականների:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ՆՈՐ ԹԻՐԹԻՆՆ

V

ԱՄՆԵՄԱՏԱՆՆ ԵՆՈՒՍԱՑՈՒՅՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակից բաղաբան - օրենսդրական մասնա-
 գումարներու մէջ խոշոր սեղ իւր գրուել համեմատա-
 կան ներկայացուցչութեան խնդիրը քրտնասն երկա-
 րասնէն ի վեր պէկտեւած է այդ հարցոյի Ձեռքերիւն.
 վերերս անոր ընտելութիւնը յանձնեց համաժողովրդա-
 կան ընդհանուր բւերակութեան Գիւտ երկիրներու մէջ,
 այս կամ անոր աւելթոյն շարունակ կ'ործարծուի և կը
 աւաքանայ այդ վերաւոր խնդիրը:

Ռավկավարութեան աղաղակն է, որ խորհրդարան-
 ներու սեղանին վրայ է գրեթէ համեմատական ներկայա-
 ցուցչութեան սկզբունքը: Առանց այդ գործարկի իրա-
 կանցման և գործադրութեան՝ ժողովրդական գերիշ-
 խանութեան սկզբունքը — բոլոր սահմանադրութիւններու
 միմեան կէտը — անկասար և աղւաղ ձևով համարէս
 կուգար:

Ցեանք, թէ ինչպէս բաղաբան բնաշրջուը հեազ-
 հեան Գաւաւելով ու խորանալով՝ աշխատեց ի մի հա-
 աւաքել բոլոր այն գաղափարները, որոնց ներկայութիւնը
 անհրաժեշտ է իր սուս դարձնելու համար ժող-
 ղովուրդներու կամըը: Սկիզբը վարաննա ու սարասմ,
 օրենսդրական սահմանադրական հիմարկութիւնները՝
 լուսաորելով մասաթը ամենօրեայ փորձերէն, մասաթը
 պատմութիւնէն և մասաթը քաղաքական-ընկերարանա-
 կան գիտութիւններէն՝ սկսան կամաց-կամաց ընդար-
 ձակել ընտրողական իրաւունքը: Կին, մեւնոլղ դաս-
 կարգերու ինչերն ու դաւաղիր շանքերը անգոր էին
 քաղաքակրթութեան և ասկովարութեան յաղմիկան
 գնացքին առջև: Ընդհանուր ձայնաւութիւն, ուղղակի
 ձայնաւութիւն, գաղտնի ձայնաւութիւն — այսօր կը
 կիրարկեն մէկէ աւելի պետութիւններու մէջ: Դանանց
 քաղաքական իրաւունքի խնդիրը, որուն վրայ անցեալ
 յօշուածի մէջ բիշ մը խոսեցայ, սկսած է արդեն յե-
 շտփոնել մարքը: Ասոր կը միանայ համեմատական
 ներկայացուցչութեան գաղափարը: Երկուքը միասին կը
 կողմնն ուսկավարութեան անբաժանելի մասերն և
 ներկայ քաղաքական իմաստութեան հրահանգը:

Թիւրքիոյ համար համեմատական ներկայացուցչու-
 թեան խնդիրը հաճախ կենսական կարեւորութիւն ունի:
 Անոր ազգան, երջանիկ ու Գաղաղի փրկուելը շափա-
 րանց սերտ կերպով կախած է բազմաթիւ և բազմա-
 զան տարրերու ներառմանի ու արդար հաւասարակըշ-
 ութութեան: Գէկ տարրի, մէկ կուսակցութեան, մէկ ազ-
 րութեան գերակշռութիւնը, մասնաւոր թիւրքիոյ հա-
 մար կրնայ ձակասագրական և անբաժնելի հեուանքներ
 ունենար: Հաւաւաւաւաւ կը ըստ թեան խախ-
 տումը և մէկ ու մը տարամբ տիրա-
 պէ տաւութիւնը — սահաւասիկ նոր Թիւրքիոյ մեծա-
 գոյն թշնամներէն մին:

Սակայն նաեւ քան Թիւրքիոյ իրականութեան ընտ-
 թիւնը՝ անհրաժեշտ կը համարենք զեթ համազատակի
 ներկայացուցչութեան և հանգիստ եկեթ քաղաքական

այդ նախաշինու հարցը եւրոպական պետութիւններու
 մէջ և թէ ինչ է ընդհանրապէս համեմատական ներ-
 կայացուցչութիւնը:

Այս սկզբունքը ամենէն առաջ հրահանգուած է քաղա-
 քական-ընկերարանական ուսումնասիրութիւններուն մէջ:
 Մատուար Միւլլը, 1867 թականին, երբ Անգ-
 լիոյ մէջ հարց բարձրացաւ ընտրողական օրենքը ընդար-
 ձակել՝ առաջարկելով համեմատական ներկայացուցչու-
 թիւնը՝ կ'ըսէր, որպէսզի չէ բւերակութեան իրաւունք
 առջ ոչ-ընտրողին, հարկաւոր է մանաւանդ այդ իրա-
 ւունքը ապահովել ընտրողին՝:

Ազիէ երկու աստեակ տարի առաջ Փրանսոյի ա-
 րհնաւոր Տեղիւնիկ Կօնսիդէրան (Considerant),
 1846 թականին խորհուրդ կուտար ժընէվի քաղաքա-
 ցիներուն գործադրել համեմատական ներկայացուցչու-
 թիւնը:

Իրնէստ նա միւլլը, ժընէվի մեծանուն ուսուց-
 չապեան ու իմաստասէրը, ինչն քաղաքական պայաբա-
 ներու փոթորիտ ապարեզը՝ հեուանայ կերպով կը
 ձևակերպէր իր և իրայիններու պահանջը, որ մե-
 նա և ուն ներկայացուցչութիւնը, մեծանունական կա-
 աւարութիւնը, սահաւասիկ մեր երազիրը: Մեծամաս-
 նութեան տարամբ ներկայացուցչութիւնը, փորքամաս-
 նութեան կառավարութիւնը — հաւ թէ ինչ կ'իրագործուի
 իրերու այժմեան կացութեան մէջ՝:

Ամերիկայ փորձերը միւս կողմէն եկան իրաւունք
 առաւ Տեղիւնիկներու սեուութիւններուն և աւելի ու
 աւելի արագանելու համեմատական ներկայացուցչու-
 թեան գաղափարը:

Մեծանունական սխտեմը, որ այսօր կը գործադրի
 գրեթէ բոլոր պետութիւններու պարլամենտական ընտ-
 րութեան մէջ՝ կը ծնէ սկիսայանի ու աղաղակող անար-
 դարութիւններ, հակասութիւններ, աղաւաղումներ, ժո-
 ղովրդական գերիշխանութեան նախադաղափարը, մա-
 դային կամքի սկզբունքը, ընդհանուր ձայնաւութեան
 օրենքը անխորհուրդ առաւ կը հանդիսանան և գերու-
 զանցապէս կ'անհաւանի այդ սխտեմի նորհուր: Գաղա-
 քացիները կ'ունենով միայն հաւասար իրաւունք կուենան,
 թղթի վրայ միայն օրենսդրական հիմարկութեան մէջ
 կը ներկայանան: Երբ, գործնականին մէջ ստանց առաւ
 մարք անհրաւան ու զրկւած՝ չի կրնար իր խօսքը, իր
 ձայնը իր խորհուրդը հարցող օրենսդրական բարձ-
 րագոյն մարմին:

Դիցուք թէ սեկ երկրի մէջ գոյութիւն ունին 100
 ընտրողական շրջաններ կամ հասանգներ, իւրաքանչիւր
 շրջանի մէջ կայ 100,000 ընտրող ազգաբնակիչութիւն:
 Դիցուք թէ իւրաքանչիւր շրջանին ազգային խորհրդա-
 րան պիտի երթան չորս քաղաքացի: Մարութիւնները
 ստորի կուենան մեծամասնական սխտեմին համաձայն:
 Այդ սկզբունքին հիման վրայ բաւական է, որ 100,000
 ընտրող բնակիչներէն 51,000-ը միայն ըլլան Անոնց
 կրնան պարլամենտ ուղարկել իրենց քանկացած պատ-
 ասուարներուն Ենթարկները թէ ընտրութիւնները նոյն
 ձևով սեղի կուենան բոլոր շրջաններուն մէջ ալ: Այս-
 պիտով 10 միլիոն ընտրող ազգաբնակիչներէն պարլա-
 մենտ գացած պատգամաւորները կ'ըլլան միայն 5 միլիոն
 100,000 ընտրողներուն ներկայացուցիչները: Մնացած
 4 միլիոն 900,000 ընտրողական ձայները ձայնն առանց

ամենաշնչին հետևածքի, կորած անհուն գաղափարներն
 մէջ. Ընհանուր ձոնատուութեան սեփական ներքև— ընտ-
 րողական մեծամասնական սխտակին պատճառով— այս-
 պիտի այլաճեալութիւններ ամեն անգամ կրնան հան-
 դէս գալ:

Դեռ աւելի սարսփելի կարելի է երևակայել Են-
 թագրենք թէ՛ ընտրողական շրջաններու մէջ պարբարող
 կուսակցութիւնները երկուսէն աւելի են: Դիցուք թէ
 այս համ ան շրջանի մէջ երեք կուսակցութիւն չէ
 գործեն և կը ձախարհն միմեանց դէմ, և երեքն կը
 կուզեն ան կ ա թ ու ա ս ան ձ ի ն ը լ լ ա ը Մ է կ կ ու ս կ -
 ցութիւն իր հետ ունի 36,000 ընտրողներու ձայն,
 երկրորդը ունի 33,000 ձայն, իսկ երրորդը 31,000:
 Շատ դիրքաւ կրնայ պատահիլ, որ 36,000-ը խորհրդ-
 արան ուղարկեն չորս պատգամաւորներ: մինչդեռ միւս
 կուսակցութիւնները, որոնք ունին 33,000 և 31,000
 ձայնի՞ զուրկ ձեռն պատգամաւորն Գեծամասնական
 սխտակին պատճառով 36,000 փ ո թ ը ր ա մ ս ս ու -
 թ ի լ ը ը ունեցաւ չորս ներկայացուցիչ, իսկ 64,000
 մ է ծ ա մ ս ս ու թ ի լ ը ը որովհետև կը գործէր
 երկու մասի բաժանած, չունեցաւ և ոչ մէկ ներ-
 կայացուցիչ:

Ս. Մեր առաջ բերած թւերը մասցածին են, և հարկէ:
 Ետևանք երակամութեան մէջ ամեն բայլափոխի կը պա-
 ստահին և կրնան շարունակ պատահիլ նման այլաճա-
 կութիւններ ու ասորիանոսութիւններ Պարլամենտական
 երկիրներու մէջ: մեծամասնական սխտակին առաջացու-
 ցած խաղաղակցութիւնները մեկն աւելի անգամ ար-
 ձանադրած են և յայտն են ամենուէն Համեմատական
 ներկայացուցչութեան պահանջը և բազմաթիւ այդ
 նշանակալից հասանք սկիզբ կառնեն գոյութիւն ունե-
 ցող այլաճեալութիւններ ու ծարարելի անարդարութիւններ:
 Այս նոր սխտակը կախաճակ այնպէս կանոնաւորել
 ընտրողական գործը, որ այլ ձև չը կրկնուին նման ան-
 ընական, վատառող երևոյթներ բազմաթիւն Հասարա-
 կական կեանքի մէջ:

Կուսակցութիւնները ը ն ս բ ո ղ ն ե բ ու ն թ լ ի ն
 հ ա մ է մ ա ու պատգամաւորներ պիտի ուղարկեն պար-
 լամենտը բնականաբար համեմատական ներկայացուցչու-
 թիւնը չը պիտի կարողանայ կ ա ա ր ե ս ա լ զարմնել
 արդարութիւնը. ան չը պիտի կարողանայ նաև բ ա -
 ց ա թ ձ փ ա կ է հ հ ա մասարակելի կուսակցութիւն-
 ներու յարաբերութիւնները: Այդպիսի անկասարու-
 թիւններն ու անբացարձակութիւնները, սակայն, մարդ-
 կային բնութեան ու մարդկային ստեղծագործութեան
 արդիւնք են: Այս աշխարհու վրայ ո՛չ կատարել աղ-
 արարութիւն կայ և ոչ բացարձակ հասարակելիութիւն
 ինչ յարաբերական է: Ամրողը ինչպէր նրա մէջ է, որ
 վաճառու արի ներկայիս աղաղակող անարդարութեան
 ու քիտի, գոհճիկ այլաճեալութեանց:

Համեմատական ներկայացուցչութիւնը հնարաւորու-
 թիւն կուսայ ամեն կուսակցութեան և ամեն բազա-
 ճական խորակցութեան հանդէս գալ կրկին բարձրա-
 գոյն հիմնարկութեան մէջ: Անշուշտ այդ հնարաւորու-
 թիւնը— անկախ բարձր աստիճանի չէ, բայց աղով
 հակդրեմ անհամեմատ աւելի բարձր է և աւելի կա-
 սարեալ քան կրնայ երաջխուրդի մեծամասնական
 սխտակը:

100,000 ընտրողներու ձայն ունեցող վերոյիշեալ
 շրջանէն պարլամենտ գացող չորս պատգամաւորները—
 համեմատական ներկայացուցչութեան համաձայն— ո՛չ
 թէ ամենքը մեկն միայն մեկ կուսակցութեան ներ-
 կայացուցիչներ կ'ըլլան, այլ երկու, երեք, չորս կու-
 սակցութեան:

Դժուար է անկասկած, մինչև իսկ անհնարին, որ ամեն
 կուսակցութիւն ճ շ զ բ ո թ է ն իր ուժերու համա-
 ձայն ներկայանայ խորհրդարանին: Երես պատասխել, որ
 այս ու այն կուսակցութեան քանի մը ձայններ կը
 զոհարեալին միտին. կամ մէկ այլ կուսակցութեան
 քանի մը պակաս ձայները կը ներբն իրեն: Կրնայ
 պատահիլ նաև, որ շ ա փ ա ղ ա ն ջ մ ա թ բաղադա-
 կան խորակցութիւնները, ջ ա փ ա ղ ա ն ջ ա ն շ ա ն
 հասանքները հնարաւորութիւն չունենան արտայայտել
 Մարդկութիւնը, կենդանի, սարդը մարդիկ թաքանա-
 կան միութիւններ չեն, որ ուղած շարիչ հնարաւոր
 ըլլայ կոտորակներով դրամները: Պէտք է հաշուիլ մարդու
 անբաժանելիութեան հետ և ներել այն անկասարու-
 թիւնները, որոնք այդ հիմնական յարութեան անխու-
 ստիկի հեռակներն են: Համեմատական ներկայա-
 ցուցչութեան բոլոր առակցութիւնները այդ սխտակին
 անկասկածի առաւելութիւններն են. անոր բոլոր թե-
 րութիւնները մարդկային բնութեան թ է բ ու թ ի լ ը -
 ն ե բ ի ն:

Համեմատական ներկայացուցչութեան թշնամիները
 կառարկեն թէ՛ այդ սխտակին կիրառութեան հետեւե-
 րով խորհրդարանին մէջ կառավարող մեծամասնութիւնը
 կը խախտէ, կը կազմալուծէ և որ ուրեքն երկրին
 կուսակցութիւնները կը վատթարանայ: Նախ զժուար է
 պնդել, թէ անպատճառ մեծամասնութիւնը կը կորսնցնէ
 իր նախկին դիրքը: Անկեա անշուշտ մեծ հարուստ կըն-
 տանայ և կը զրկէ իր արածեալը, ինքնակալ դրու-
 թներն իր հանդէպ սրկեալ կը սեռեն և ուրիշ կու-
 սակցութեանց ներկայացուցիչներ, կը սանձահարէ իր
 միապետական յուսկնութիւնները: Հաշի կուտուր երկրին
 ընդհանուր արամադրութիւնը և ըստ այնմ կուղիք իր
 կուսակցական բազմաթիւնութիւնը:

Եթէ ընդունենք անգամ, որ համեմատական ներ-
 կայացուցչութեան հեռակներով խորհրդարանին մեծա-
 մասնութիւնը բացարձակապէս պիտի բաժանաբաժան
 ըլլայ և որ ոչ մէկ կուսակցութիւն մեծամասնութիւն
 չլիտի կազմէ— աղէկ երկրին կուսակցութիւնը բնա-
 չի վատնուի և հասարակական օգուտը չի զոհարեալի:
 Ընդհակառակ հասարակ կուսակցութիւնները, սկա-
 նաստ ուժերու արդար բաժանման, այլևս առիժ չլիտի
 ունենան հետամուտ կուսակցական շահերու և յաղ-
 թանակներու ու ամենքը մեկն պիտի ձգայն երկրին
 ընդհանուր բարօրութեան ու բարգաւաճման: Այդ
 վիճակի մէջ շատ աւելի դիրքին պիտի ըլլայ կուսակ-
 ցական հ ա մ թ ա մ բ ու մ ն ե բ կազմակերպել ուժ
 օգուտեա, հանրաշահ խնդրի մը շուրջը: Մասնակի,
 տեղական, մանր շահերը տեղի պիտի տան ընդհանուր
 համազգային շահերուն: Ը-իցերիս շատ մը կարևոր
 նահանգական խորհրդարաններու մէջ— օրինակի հա-
 մար՝ Թ ը ն է զ, Յ է ը թ ի թ, Բ ա ղ է լ՝ Ս է ն-Գ ա լ՝
 բացարձակ մեծամասնութիւն գոյութիւն չունի կու-
 սակցութիւնները, ընտրող ձայներու քանակին համա-

20

Բ ա ա ռ ր ի ա, և Ձ ի ռ ա ե ն թ ռ ք — ներպետ ընդ-
գրեմ են համեմատական ներկայացուցչութիւնը Հաս
այ անոր կիրառումը կապուած է գործնական դժուար-
ութիւններու հետ, ընտելոյ, որ այդ երկիրներու մէջ
սիրարեւոտը և երկարործական տարբեր, գիւղացիական
հասարակութիւնը և հոգային արդիւնաբերութիւնը:
Զւելցերի շատ մը նահանգներու մէջ, ուր համեմատա-
կան ներկայացուցչութիւնը գոյութիւն ունի, հասարա-
կութիւնը բնաւ բարդութիւններու ենթակայ չէ այն
կիրառելու, առհն իւ սակայն Զւելցերիոյ արգարանակու-
թիւնը արդիւնաբերական, գործարանական, բաղաբային
արգարանակութիւն չէ: Գիւղացիական և լեռնային աղ-
գարանակութեան տիպն է անկիւ:

Ժ ը ն է զ ի արժատականութիւնը, «Le Genevois», որ
միշտ պայքարած է համեմատական ներկայացուցչութեան
դէմ, 1892 թվականին նոյնմանրի 15-ին հետեւեալը կը
գրէր. «ընտրական գործողութիւնները սեղի ունեցան
արագ և անստալ: Մենք առանց գժարութեան կըն-
դունինք, որ այս սեսակետով մեր սխալած ենք»:

Ի է լ ժ ա յ ի մէջ և սեղի ունեցած փորձերը
չափազանց հրահանգիչ են: Համեմատական ներկայա-
ցուցչութեան առաջին ամբողջական գործարարութիւնը,
այդ երկրի մէջ, օրենսդրական ընտրութիւններու հա-
մար, սեղի ունեցան 1900 թ-ի մայիսին: Եւ ահա թէ
ինչ կը ըսէ գործին սեղեակ մէկ ճերմակառական. «Ոչ,
որ այլ ևս չպիտի. համարձակի այս սխալման բարդու-
թիւնը արդայանայն կամեմատական ներկայացուցչու-
թեան պաշտպաններ իրենք շատ մասհոգ են որ այդ
առիթով ինկատ առնելով ռեժիմին նորութիւնը և
մեծ մասամբ անգրագէտ ընտրողներու զանգուսները,
Սակայն բոլոր գործողութիւնները կատարեցան նոյն-
պիսի շտապութեամբ և արագութեամբ, նոյնպէս ինչպէս
կատարած էին մեծամասնական ռեժիմին ներքեւ: Այժմ
արտասահմանի մէջ միայն կը գրուցին մեր ընտրական
սխալման բարդութիւններու մասին»: Համեմատական
ներկայացուցչութեան թշնամիները համալայն են այս
գնահատութեան և հարկադրած կ'ընտրուին, որ գործ-
նական գժարութիւններու մասին իրենք ըրած մար-
գարեութիւնները վաղատմ և անհիմն են եղած:

Այսպէս և թեանքնի փորձերը սպասողցին, որ թէ
գիւղական կէտ բաղաբային հասարակութիւններու
ընտրական սկզբութիւններուն, թաղաքական բնութեան
ներքեւ և հասարակական զարգացման հակառակ է
անհամապատասխան չէ համեմատական ներկայացուց-
չութիւնը: Եւ եթէ այդ սխալման առաջին իսկ գործ-
ծարձութեան պահուն ընտրող զանգուսները կրցան
արագութեամբ և կանոնաւորութեամբ իրենց բաղաբա-
ցիական պարզերէնի կատարել—անշուշտ սպառային,
վարժութեան և դաստիարակութեան հեռանկարով, տեղի
ևս անթերի կը կիրառեն յիշեալ սխալմանը:

Համեմատական ներկայացուցչութեան այս իրական
առաւելութիւններն ու օգտակարութիւնը անոր ամենա-
լաւ յանձնարարութիւնները եղան Արգարութեան ան-
սակեանք Ժողովրդական գերիշխանութեան սկզբունքը
հետզհետէ զերգանալով թաղաքական հիմնարկութեան
մէջ: Իրենց հետ առաջ մղուին համեմատական ներ-
կայացուցչութիւնը, որ իրենց ձեռնուց էր և որու շնորհիւ
իրենք պետք է ամրապնդուէին ևս ամբողջապային:

Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ յօգուտ նոր ընտրողա-
կան մէկ սկսած շարժումը զարմանալի արագութեամբ,
առաջ կ'ընթանայ ծարւէ ասրի և նոր համակիրներու
թիւրը կը շատանայ կանոնաւոր ու հաստատուն աճեցու-
ցութեամբ: Ռասկաւարական երկիրներու մէջ անոր
յաթմանակը կամ իրագործած է արդեն կամ շատ
մօտ է իրականանալու: Աւիցերիոյ համեմատողվոր-
չական ընդհանուր քուէարկութիւնը երեսուց, որ երկիրը
անգառնալի կերպով դէպի համեմատական ներկայա-
ցուցչութիւն կերթայ: Կահանական խորհրդարաններէն
բացի գլխեցրացիք կը ձգտին ընտրողական այդ բարե-
նորարումը հիմք դարձնել նաեւ, համադաշնակցական
օրենսգրութեան ու Ազգային ժողովին (Conseil Na-
tional): Ցաւ տարի առաջ կայացած ժողովրդական
քուէարկութեան առեւ ռեժիմի հակառակորդները
75,000 ձայնի մեծամասնութիւն ունեցան: Այս ասրի
անոնց մեծամասնութիւնը 52,000-ով պակասեց և իր
ընդամենը 23,000-ի: Սա մէկ արկաւի մեծամասնու-
թիւն է, որը յիշի ու անկառն, որ շատ դիւրաւ սեղի
պիտի տայ առաջիկայի քուէարկութեան:

Համեմատական ներկայացուցչութեան զարգացումը
երկար տարիներ պայքար կը մղեր նաեւ Բելգիոյ մէջ:
Մեծամասնական սխալման արդեակ խորտակու-
թիւնները, ընտչը Ամբողջ երկիրը խաղախիբ դարձաւ:
Ազգաբնակչութեան մէկ անշուշտ մեծամասնութիւնը՝
յիսնամ արդող ռեժիմին վրայ՝ կը ճնշէր, կ'անիլաւ
միւս մասը, բաղաբայինը սեծարանք քանակներ,
որոնք կը կամենային նոյնպէս մասնակցիլ հարեւրիքի
օրենսգրութեան, որոնք կը բողջային ներկայացուցչու-
թեանը պետական բարձրագոյն հաստատութեան մէջ:

Մեծամասնական սխալման առաջացուցած աւերածէն
ու զաղպկող անարդարութիւնէն սկզբն առաւ համե-
մատական ներկայացուցչութիւնը և յաղթանակեց 1900
թվականին:

Շարժումը հետզհետէ տարածեցաւ նաև ուրիշ
վայրեր: Եւ այսօր համեմատական ներկայացուցչու-
թիւնը գոյութիւն ունի Բուարիա, Ալբանիան, Գանձար, Դանլմար,
Էսթոնիա, Լեհիա, Նորվեգիա, Ֆինլանդիա, Ամերի-
կեան հանրապետութեան մէկ բուն կանտոններու մէջ:

Ք Ր ա ն ս, որ իր մեծանուն յեղափոխականներով
ու համարաւոր ընկերաբաններով—Մեծ Յեղափոխու-
թեան զինացակական ժամանակներէն սկսեալ—կազմ է
համեմատական ներկայացուցչութեան գ ա ղ ա փ ա թ ի ն
ստեղծարարողը, գործնականին մէջ բաւական յաղա-
րած է: Այստեղ ալ, սակայն, ինչպէր միւսեմամայն
սպասած կարելի է նկատել: Անցեալ ասրի կայացած
խորհրդարանական բառուն ու փութորակ վիճաբանու-
թիւններէն կերեալ, որ մօտ պայպայի մէջ Քրանտոն
ևս պիտի գործարդէ իր յաղթան ու պաշտպանած մեծ
սկզբունքը: Ինչը կառավարութիւնն ու անոր կուսակ-
ցութիւնը բարենորոգումը չեն մեծեր սկզբունքով
այն միայն կը ձգտեն ըսնի մը ասրի յետաձգել: այն:

Մեծամասնական սխալման բարեկամներուն և սիրա-
պետող դասերուն հակառակորդութիւնը պատմական-
ընկերաբանական լուրջ հիմնարկութիւն չունի այլևս ու
առավելագույն կան զարգացման հետ՝ անշուշտ առաջ
կ'ընթանայ և համեմատական ներկայացուցչութիւնը:
Թիրքիոյ համար ընտրողական այս ձևը մեծ կարեւո

բութիւն կը ներկայացնէ: Մեծամասնական սխառեմը և որոշ աւարի, որոշ հուսակցութեան մը աւարամեծ տիրապետութիւնը հոս կրնան ախուր երևոյթներ յարուցանել. երկոյթներ, որոնցմէ երկիրը Թանրապէս կը առածէ Այդ բացառիկ գրութեանն զուր ելնելու համար՝ Թիրբքիան պէտք չունի նոր գաղափարներ յղանայ, նոր միջոցներ ընտրել: Պատմութիւնը և ուրիշ երկիրներուն մեծաքանակ փորձերը բաւականաչափ շիրացուցած են անոր յառաջդրութեան գործը:

Այստեղ ինչպէս և միւս թէ՛ քաղաքական և թէ՛ ընկերական բարենորոգումներու մէջ՝ Թիրբքիան իբրև ուղեցոյց պէտք է ունենայ ընկերաբանական երկու նշանակելի սկզբունք: Նախ՝ յոր զ փ որ ձ ա բ ե ա լ ե ն կ ր ո ղ է, ֆ որ ձ ա ն ա ո թ ա ռ ա օ ֆ ն ա կ ա ն է և ի ե լ է: Ստորջ է և զարոյցական մասնակներուն անգամ յայտնի է այն տարրական ճշմարտութիւնը, թէ պատմութիւնը աստիւն չի հանդուրժեր Բայց այս ճշմարտութիւնը ընտել չի հակառակ այն խորունկ ճշմարտութեան՝ թէ բոլոր Բողոքութիւնները, անհասկնալ յառաջդրութեան աստիճաններուն վրայ չեն կրկներ ու զգիտի կրկնեն բարեշքման բոլոր վարկեանները: Գաղափարութեան օրէնքները այգբան խառնախառն չեն: Այլպէս անհասկնալի ու անխմատ կը դառնային քաղաքակրթութիւնն ալ, պատմութիւնն ալ, Նախնական պարզունակ լատարներն, ժամանակի ընթացքին մէջ բարեշքումի օրէնքներով, քաղաքակրթիկ Բողոքութիւնները ենթէ հասեր են Նախնական ու կատարելագործած շոգնաւերու: Ետպարզութեան այդ երկու գործիքներու մէջ զարեւր են երկնցած: Անխարել է պահանջել, որ ամեն մի նոր Բողոքութիւն, ծովերու վրայ շրջագայելու համար, սկսէ նախ լատարներն, ապա անցնէ բազմաթիւ միջին վարկեանները, ապա նոր միայն շոգնաւերն: Սկսնակ Բողոքութիւնները կրնան անմիջապէս ձեռք առնել շոգնաւեր:

Քաղաքական և հասարակական կեանքին մէջ այս ճշմարտութիւնը բիշ մը խաչաձևութիւններ ու բարութիւններ ունի, անխասկած. մանրամասները յաճախ չափազանց մուկ են և խորհրդաւոր: Բայց սկզբունքը, իր հիմնական գծերով, այստեղ ևս տիրապետող է:

Բնական անհրժեշտ չէ, որ ամեն մէկ նոր հասարակութիւն—գործադրելու համար քաղաքական օրէնք ձև կանգնած ըլլայ մուտք, բարոյական, անտեսական միւսնոյն մակերևութիւն վրայ, ինչ որ այն հասարակութիւնը, որ յղացեր և գործադրեր է զայն նախնականպէս ճշմարտութիւններ գտնելու և անգրասնկօրէն և կիրառելու: համար հարկաւոր է անել ուժգին եւանդ և անելի խորունկ իմաստութիւն՝ բան այդ ճշմարտութիւնները կրկնելու և անգրասնկ գործադրողն հետեւելու համար:

Երիտասարդ Թիրբքիան պէտք չէ լուսաւոր գաղափարներու առաջ պատենչներ անկէ շարունակ՝ պատրաստելով մեր երկրի մուտք և անտեսական յետաձգութիւնը:

Անհրժեշտ է միշտ յուշ անել պատմութիւնը և անկնդրել ուրիշ Բողոքութիւններու փորձերը:

Ընդունել այս նշանաբանը, ըսել չէ՛՝ ուզանք անդալական պայմաններու հանրածանօթ խնդիրը. ինչպէս և

յուպաւել ընաշքման միջին վարկեանները և չերկնել զանոնք, ըսել չէ՛ պատմութեան մէջ ստիւններ գործել և ընդհանուր շրջախին գեղեցկութիւնը աղաւաղել:

Հասարակական-քաղաքական կեանքին մէջ յաճախ կրնայ պատահիլ, որ գաղափարներ ու սկզբունքներ յղացող Բողոքութիւնները, երկիրը ուրիշներն անելի ուշ գործարար է իր իսկ յղացումները: Պատմութիւնը ազդեցութիւններու և հակազդեցութիւններու անընդհատ բաշխումն և Յառաջդրութիւնը կը շափու այդ երկու գործունեւոր սարքերութեամբ, մնացորդով Ունեյառաջդէմ մուտքուցան հասարակութիւն կըստեղծագործէ նոր ձև մը: Այս ձևը հնին հետ մըցման մէջ կը մտնէ և կը յաղթանակի միայն այն ժամանակ, երբ գիտաբանութիւնն անելի նազը ըլլայ գոն ներգործութիւնը՝ նոր ձևի յղացման ու գործարարութեան միջև ժամանակը կրնայ կարճ տևողութիւն ունենալ, կրնայ նաև շափաղանց երկարել: Մէկէ անելի ուժեղ ու շափաղանց բարձր հոսանքներ պատճառ կ'ըլլան այս կամ այն հետևանքով:

Հասարակական այդ ուժերը միշտ փոփոխական են ու զանազանակերպ՝ նայելով անգին, միջավայրին և ժամանակին:

Քրանսան յղացու համեմատական ներկայացուցչութեան սկզբունքը, բայց անելի կանուխ Բեյշիքան գործադրէ: Մեծ ազդեցող յղացան կանանց հասարակական իրաւունքներու գաղափարը, բայց անելի վաղ Ֆինլանդիան և Ֆայերը գործադրեցին: Ցուանութիւնը գարու Քրանսիական հանձարը յայնանգործեց յմարզու անբունաբարելի իրաւունքները, բայց անելի շուտ Հիւսիսային Ամերիկան իրականացուց Եւրոպական ազդեցող խորհրդարանական ուժեղի հիմք հռչակեցին նախարարութեան պատասխանատուութիւնը—բայց Ռուսաստանն և Գերմանիայն անելի Թիրբքիան իրագործեց այդ քաղաքական իմաստութիւնը:

Այսպէս գաղափարները չեն բանադրելի իրենց հայրենիքի մէջ, կ'արշաւեն ամեն երկիր, կը յանեն ամեն միջավայր և կ'իրականանան հոս, ուր անելի բիշ ընդդիմութեան հանդիպեն:

Թիրբքիոյ քաղաքական, հասարակական, անտեսական վերանորոգութեան համար շափաղանց հրահանգիչ են այդ երկու սկզբունքները: Անոնք կրնան խթանակ օսմանան նորոգանք երկիրը իր ապագայ յաղթանակներու մէջ և ռազմաբնիկ սուլմաներու հիմնաւորք պետութիւնը գեղի բովանալարութեան ու հաստատութեան իդէալները:

Իր սահմանադրական կեանքին կարճատև ընթացքին մէջ նոր Թիրբքիան ցոյց աւաւ—բանի մը սակաւաթիւ, բայց նշանակելի օրինակներով—որ ան բողոք Գերմանիոյ և Ռուսաստանի քաղաքական յիմաստութեան՝ աշակերտել:

Բողոքութիւններ կանայացուցական մարմին և թագաւորին յարաբերութիւնները մէկ կողմէ, նոյն մարմին և նախարարութեան յարաբերութիւնները միւս կողմէ կը կենն շխալ պարզանտեսականութեան գորշու:

Համեմատական ներկայացուցչութեան ինչպէր այսպիսի պայմաններու մէջ պէտք է որ անյաղթելի արգելքներու չհասնի: Կատարութիւնը պիտի հասկանայ, որ անկեղծ պարզամենտաբիւրը և բովանալարու

Թիւնք միայն այն ժամանակ կ'իրագործւին, երբ երկրին բոլոր հիմնական արձագանքները ըստ կարելոյն արձագանք գտնեն խորհրդարանին մէջ, երբ պետութեան բոլոր սարքերը մասնակցեն վերին օրէնսդրութեան:

Հակամարտութիւններն ու հասարակական սարքերու-
 Թիւնքը Թիւրքիոյ մէջ — աւելի բան այլուր — հին վաստահարած պատմութեան սանդուղի հետեւնըցով սուր են ու խորունկ: Օսմանեան քաղաքացիներու փոխադարձ թշնամութիւնն ու առեւտրութիւնը հին կառավարութիւնների գաւանջնքն է եղած: Բռնակալութեան սիրտպետութիւնն ու կայունութիւնը այդ ճանապարհի ու այդ քաղաքակնոթեան մէջ կը անսնկեր:

Ձարհուրելի է այն բարոյական աւերածը, այն հասարակական աղէտը, որ նոր Թիւրքիան ժառանգութիւն ստացաւ իր արմատարար Եմախորդէն:

Պեղծութեան ու ստեղծարար շարժման մէջ են, պետութեան մտադրութիւնը պահպանող մեքենան անլուսայի դանձադրութեան կը գործէ: Քաղաքացիական համերաշխ ու ներդաշխ կայրի փոխարէն՝ խորակնութեան ոգին կը թագաւորէ:

Քրիստոնէի ու մահմեդականի խնդիր, հասարակացելի ու անհատական խնդիր, հայի, թուրքի, արաբի, յոյնի, ճակեղնացու աղէտալի խնդիրները Ազնոյ Տեա ըովքովի դրեք նաև սեր ու ծառայի, շահագործողի ու շահագործուողի յարաբանական խնդիրները և զուր կը ստեղծ նոր Թիւրքիոյ ամենամեծ վերքը:

Հասարակական այդ բոլոր հակամարտ ստեղծող կը շարժւին, կը գալուրւին, կը վնասն ի վնաս Թիւրքիոյ ներքին միութեան ու պետական համերաշխութեան Պէտք է մեղմել, անքնի ընդհարու՛մը Պէտք է կանուխորոնել յարաբարութիւնները ո՛չ թէ այս կամ այն սարքի գլուխը կոտորելով, այլ բոլոր սարքերու իրաւունքները յարգելով Պետութիւնը պէտք է պտականէ ամենու: Քաղաքական — օրէնսդրական իրաւունքները պէտք է խոստովանեն ամենու: Խորհրդարանը պէտք է կազմէ ամենն: Պրոնքներու, դաւանանքներու, սոցալութիւններու, զաստիարակներու հասարակութիւնը ո՛չ թէ միայն պէտք է արձանագրել թղթի վրայ, այլ և պէտք է իրականանայ: Այլապես անկարելի է մեղմել դարուսը հակամարտութիւնը, անհնարին է քաղաքացիական միութիւն ստեղծել, որ այնքան հարկուոր է նոր Թիւրքիոյ: Հին սուրանները կ'ապրի և պետութեան վերանորոգութիւնը իր առէն լուրջ արգելք կ'ունենայ...

Մեր յետագայ յաւանքներու մէջ առանձնապէս կանգ պիտի առնուր կրօնական ու սոցալային խնդիրներու և յարաբարութիւններու վրայ: Առ այժմ՝ կ'ընդգծենք միայն առ կարևոր իրողութիւնը, այն, որ համեմատական ներկայացուցչութեան սկզբունքը կը բարձր վերոյիշեալ կենտոն հարցներով:

Այնպիսին փաստ է, որ Թիւրքիոյ մէջ հասարակական հակամարտութիւններն, դասակարգային սարքերութիւններէ զատ՝ կը սկզբնաւորին և՛ կրօնական և՛ քեղական և՛ սոցալային սարքերութիւններէն: Ո՞րք պէտք է ընդունել հիմնականը, կեդրոնականը: որով պէտք է ղեկավարել: Արդեօր սոցալային-կրօնական համեմատումները պէտք է դառնան մեքենան կէտ, հիմնքը համեմատական ներկայացուցչութեան, թէ՛ դասակարգային սարքերութիւնները:

Ենչպէս կը սեանէք, խնդիրը չափազանց բարդ է ու խճճաւոր: Յամենայն դեպ, ահմերկ է, որ առանց յարգելու այս կամ այն համախմբման իրաւունքները, ուրեմն և առանց համեմատական ներկայացուցչութեան գործադրութեան՝ օսմանեան պետական միութիւնն ու համերաշխ քաղաքացիական կեանք անկարելի է հաստատել:

Հասարակական կեանքին մէջ անշուշտ գոյութիւն ունին — սոցալային համախմբութիւններու ըովք — և դասակարգային համախմբութիւններ: Էդոպային հարցին դժբախտ պատմութիւնը քայտուռ կերպով կը հրապարակէ այս իրողութիւնը: Հայերը ոչ թէ միայն կը նեղւնին Թիւրք հոգատերերէն, այլ և հայ աշունքներէ, քրեդիտը ժառանգ, քրեդիտ աշխատուոր բանակը կը ներայ ոչ թէ հայերու թշնամութիւնէն, այլ իր իսկ ընդդէմ դրամատատերերէն: Այս ճշմարտութիւնը բացայայտ է ու փայլուն: Որքան ալ ճառեն Թիւրք աշխարհին յետաճանցութեան ու անասական ստոր վիճակին մասին՝ այնուամենայնիւ անուրանալի է երկու դասակարգերու — շահագործողին ու շահագործուողին — ներկայութիւնը, ընդհարու՛մը, հակամարտութիւնը: Անսնկն է մէջ սարքերութիւնները կրկնակի են: Ազգային և դասակարգային հակամարտութիւններէ — եթէ կարելի է այդպէս արտայայտել — համադրուած են և նոյն Պետութիւնն ալ իր կողմէն պիտի համարէ համեմատական ներկայացուցչութեան մէջ դասակարգային և սոցալային սկզբունքները... Այնպիսով պահանջել յոյնի ժուսքը խորհրդարան — Թիւրքին Տեա միտին — պետութիւնը պէտք է աշխատէ ապահովել նաև յոյն աշխատուորին մուտքը՝ դրամատերին Տեա հասարակութիւն, օրինակ, յունի միջոցային մէջ բարձրագույն կուսակցութիւնները ունին 100,000 ընտրողական ձայներ իսկ աշխատուորները 50,000 — արդարութեան հիմունքով՝ բուրժուական կուսակցութիւններու և բժիշկ պատուասուորին ըովք, խորհրդարան պիտի երթնայ աշխատակրներու մէջ և կ'պատգամաւորը: Մեծամասնութիւն կազմող բուրժուական շրջանը է կանէ պատգամաւորական երեք ամբողջներ ալ և փորձամասնութիւն կազմող աշխատուորութիւնը շպէտք է ձեռնուռնուռ ստիպուած մնայ...

Այս անսակեղք պէտք է ղեկավար սկզբունք դառնայ կառավարութեան համար: Պետութեան բոլոր ժառանգութիւնները պէտք է ձգտել կիրարկել արդարութեան հրահանգները: Անտրոպիական այս կրկնակի հիմքերը գործնականներն մէջ կրնան փոքր կը բարդութիւններ ստեղծեն: Աստուար կազմակերպութիւնը, սակայն, թերևս յաջիճ ամեն դժուարութիւնն է: Եթէ այնուամենայնիւ բարդութիւնները բոլորովն չվերանցնեն՝ միշտ նախընտրելի է՝ անհրաժեշտ ու լուսազուր սկզբունքի մը համար քիչ մը պարզութիւն ու դիրութիւն զոհարել: Ժամանակի ընթացքին, պետութեան ընդհանուր վերակազմութեան, կրթութեան օրհանգրուաններն արթնանով, սոցալային հակամարտութիւններու մեղմացումով, դժուարութիւններն ու բարդութիւնները կ'անհետանան և պետութեան մեքենան անսոյթաբար կ'ընթանայ:

Հարկուոր է միայն այն, որ պետութեան վարիչները, երիտասարդ Թիւրքիոյ քաղաքագետներն ու հրապարակագիրները ահմերկ կերպով ցանկանան հետաճել:

առավարական սկզբունքներուն Յուրենեբու վրայ մշտապես ու յարասե չէ կարելի չհիմել սահմանադրութիւնը Ասոր համար աւելի կայուն, աւելի հաստատ, աւելի անդաւազան նեցուկ պէտք է գտնել Նրկին վերին դասերը աճի ե զ ծ օ ր է ու ա ն հ ր օ ւ է ե շ ա ա ր ք ք սահմանադրականներ չեն Այդ դասակարգելու պահանջութեան յանձնել երկրին անհնարան աւելի կը նշանակէ բարոստանալ պատմութեան ու իմաստութեան դիմ

Աշխատարք ընդհանրութիւնը՝ միայն — լուսաւոր, գիտակցի, քաղաքական իրաւունքներու սեր — կրնայ պահպանել այն չհիմարութիւնը, առանց որու օսմանն ապագութիւն, Թուրքիոյ սարգըլութիւն գոյութիւն չունին:

Երեսուցիք Թուրքիան պէտք է լաւ բժշկել այդ դասակարգին բազմազան հասարակական բովանդակ նշանակութիւնը: Անոր գերը մեծ է նոր Թուրքիոյ վերածնութեան ու վերանորոգման գործին մէջ:

Համեմատական ներկայացուցչութիւնը — ընտրողական միւս առավարական ձևերու հետ — այն առաւելութիւնն ունի, որ պիտի բարձրացնէ ստորին, գետնատարած խաւերը, պետութեան իսկական սրէները:

Այսպէս, ընդհանուր, ու զ զ ա ճ ի, գ ա զ ա ն ի հ ա ա ա ա ր ձայնութիւնները միանալով համեմատական աւելի ներքին, որ պիտի բարձրացնէ ստորին, գետնատարած խաւերը, պետութեան իսկական սրէները, ժողովրդական գերիշխանութեան իրականացումը, արդարութեան պահպանը. այնքան, որքան հնարաւոր է ժամանակակից դրամատարական հասարակագրքի մէջ:

Անոնց վրայ պէտք է հիմնել իսկական պարլամենտը:

Ռ Ռ Ռ Ս Ս Ս Ա Ն

Ս-Բ-ՆԵՐԸ ԵՆ ԶԻՆԻԱՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԽՂԳԻՐԸ
(ՆԱՄԱԻ ԳԱՐԻՁԻՑ)

Այդ վեծ խնդիրն եւ ծեծուած է այսօր արտասահմանեան առաւելագոյնական մամուլի մէջ, Գրոշալի՝ անցեալ համարում սեանք ս. գ. ներքին (սօցիալ-դեմոկրատները) խաղացած դերը գինուած ապստամբութեան՝ գործուծ ճեանք, թէ որպիսի անդուծ է ձգւած նրանց խօսքի միջին միջին խօսքով — կասողի ապստամբականներ, զենքի ու վառոցի շտապագողներ, գործով — համեստ դեմոկրատներ՝ և ողբալի կրաւորականներ... ճեանք այդ ցոյցուն հակամարտութիւնը նշխարաւ ս. գ. նական ընդարձակ ճեանքագրք մէջ ներկայացուած Կոպենհագի սօցիալիստական համագումարին: Ամեն առթիւ, ամեն քաղաքապետ Քչար, քարոզիչ ղեկավարներ, զինուած ապստամբութիւն՝ իսկ վճռական վարկիւններու, չքանցել հրապարակի, սահմանափակել ու բանի խղճուած ու յորտընդոտ՝ թուրքիկներ ու մանիֆեստներ հրատարակելով — հա թ է ինչի է վերաբուած առաւելան մեծածախ կուսակցութեան գերը այդ ամենաշարժումը ու ամենահրատապ խնդրի գիմաց:

Այսպէս է և, առաւելագոյնական ամբողջ արաւ

զիզը: Եւ նա ցրում է մի առանձին ողբերգականութեամբ նոյն ճեանքագրքի այս շարժումը նշանակալի և սկստալ յայտնութեան մէջ:

— Կուսակցութեան առաւելագոյնի մարտիկներն անգամ դեռ չը գիտէին զենք գործածելու եղանակը...

Նրք այդպէս է իրականութիւնը, սպա բոլոր այդ խանդավառ ճառերն ու յորդորները զինուած ճակատամարտների մասին՝ հնչում են որպէս դառն ու յանցաւոր մի կատակ:

Նուսում է գինուած ապստամբութեան մասին և ս. գ. նական (սօցիալիստ-յեղափոխական) հրատարակութիւնների մէջ: Ձեռնարկ է մի ընդարձակ ու լուրջ ուսումնասիրութիւն «Սօցիալիստ-Դեմոկրատներ» կոչւած եռամսեայ հանդէսում (№ 2): Մի իմարտում էր, գանձելով այդպէս թէ աւելի անկեղծութիւն և թէ մասնակցութիւն համեստութիւն ու համոզուածութեան խօսքի ու գործի միջին յիստանք, որ էթէ կայ մի կուսակցութիւն բուն առաւելան միջավայրում, որ կարող է շատ թէ քիչ իրաւունքով ու համարձակութեամբ խօսել ղեկավար, զուստգրական ու սղարտամբական ձեռնարկների մասին — գա ս. գ. ներքին եւ ինչ են ստում նրանք: Նեն բարձրաձայն ծանուցանում իրենց հայրենակց ս. գ. ներքին պէս, թէ իրենք միանգամայն կարողութեան էին, ղ հաստատացած՝ Յեղափոխութեան բոլոր պահանջների հանդէպ, այլ խոստովանում են, ընդհակառակ, որ զինուած ապստամբութեան գործը՝ փրկութեան միակ միջոցը — եղի է սկզբնից մի վեր ընդհանրապէս խառնուած, անկարողութիւն, արտասուր վիճակի մէջ և որ այդ մեղքի մի մասը ծանրանում է իրենց իսկ յեղափոխականների վրայ: Կարելի էր այլ կերպ ստորինել, եթէ յեղափոխականները կամենային, եթէ նրանք փորձէին սկզբից իսկ աւելի մեծ ճիգ կենտրոնացնել այդ գործնական, բուն աւելագոյն մասնակցութիւնն ու ինչ են ինչի արարաբարութեան, և այդ ծանր վրկավայրն էին ներքին ղ հրոշակի՝ վերջին մի շարք յողմանքով: Թաղմական մասհագութիւնները երկրորդական, երրորդական խնդրի են եղել ամբողջ առաւելագոյն յեղափոխական բանակի, մասնաւորապէս ս. գ. ներքին մէջ:

Եւ չը պիտի զարմանայ, որ իբրև հակադեմոկրատներ, օտակցիւր այդ ցաւելի արամագրութեան դիմ, ծնունդ է առնում այսօր մարտական թէ քիչ երկու մեծ կուսակցութիւնների ծոցում: Առաւել են գալիս ս. գ. նական աւելի համարձակ արարքեր, «օղբոյնական» կէն — որոնք յորդորում են զբաղել եռանդով մարտական իրերի կազմակերպութեամբ, յորդորում են ստեղծել սպագայ զինուած զանակի կորիկները ժողովրդական շարքերում, վարժեցնել երեսուցիքները զենքի գործածութեան կալիւ:

Դա մի փրկարար սթամբու է, որ դժբախտաբար, առ այժմ շատ փոքրիկ ծաւալ ունի: Բայց որ, յուսով ենք, պիտի շատ հեղահան — ղեկերի հրամայականութեամբ յեղափոխութեան սակ — պիտի աճի անգամ այն խղճուած կրաւորականութեան թոյնով ստորուած որպանիզմի մէջ որի անուն է սօցիալ-դեմոկրատիստ:

Բուսական զարմալի՝ ղեկարգիւն է կրում և ս. գ. նական կուսակցութիւնը: Աւելի յանգուած ու գործ

նական, բուն սօց-դեմոկրատիան, աւելի վառած կուի կրակով և աւելի զիտակ ուժերի իրարման փոխ-յարբերութեանն ս-ր-ական կուսակցութիւնը ևս, սակայն, չի զբաղուի մինչև որս պատշաճ չափով բուն ու գ-մ կ'ան պարտաւթեան թեան աշխատանքով, չի աւել նրան այն ծանրակշիռ կարևորութիւնը, որ ունի նա Պոստաստանի պէս մի երկրում և կենարօնացեալ է իր ձիգերի մեծագոյն մասը դարձնել սօցիալական, տնտեսական աշխատանքի վրայ: Հուշակար որ դարական կազմակերպութիւնը, որի Տոգրի եր երկար սարիները մէջք վզով, չէր էլ զբաղուած գ-ւն գ-ւ-ած ա յ ի ն մարտական պատրաստութեամբ, այլ ստակ միայն անՏարական տերորներով փորձեր եղել են ընդհանուր ու զինուած պատասարութեան ս-ր-ների ազդեցութեան շրջաններում—բայց խեղճել են խանձարուրի մէջ, որովհետև կազմակերպուած են եղել խակ, անկարգ, անձեռնարկ ևն: Գործեր եղել են մասնատարակէ զինուորական պատասարութիւն յարուցանելու, բայց նրանք ևս միտել են վաղաժամ, նոյն էական պատճառներով Այդ պատասարների էութեամբ և զբաղուած ս-ր-ական վերոյիշեալ յօշակու, որի մասին ևն ընդ զեռ կ'առնէր յ'որոշակի յարձր Տարուրուսի յ'Անզորութեան գիտակցութիւնը" սանջում է մասնատարակէ ս-ր-ներին, որոնք կրկնում ենք, աւելի յուսակցութեամբ իրաւունք ունին փաստարանելու իրենց զերը ուս կրիտասարգութեան մարտական դաստիարակութեան գործում: Անցեալ վրիպումների յուշերը թելադրում են նրանց՝ հիմնականապէս վերաբնել իրենց տակահիպելու գաւանսները: Եւ ահա այտեան ևս առաջ է գալիս փորձի զանազանութեան, յգիճփերնեցիտեան, — "Բախա ունիմ հարդրելու Ձեզ, որ մեր շարքերում երևան են զալիս երիտասարգ-թիւրքեր"...

Այսպէս քիչ առաջ յայտարարեց ինձ — կատակի ձևով — սօց-յեղափոխական կուսակցութեան առաջին թեորեակիտը:

— Ընդհատում եմ գործնական բանականութեան յարթանակը—եղալ պատասխանը:

— Ձեք շատ ուրախանայ, բանի որ նրանք նպատակ ունին որդեգրելու երիտասարգ-թիւրքերի յՏեգեմանիական" բաղաբանութիւնը հանդէպ ոչ-ուսու սղգութիւնների:

— Քող լինի այդպէս... Միայն թէ որդեգրեն նաև երիտասարգ-թիւրքերի գործելակերպի դրական կողմը նրանց գործնական յեղափոխութեան աւակիւր...

(Պր արմատի)

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Ս Ա Ն

ՄԻ ԷՋ ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ՅԵՂՈՒՓ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՅ

«ԻՆՏԵՆՍԿՈՒԹԵԱՆ» ԶՈՒԱՅՈՒՄՈՒԹԻՒՆ. ԻՊԱՆԻ «ՄԱՇՈՒՌՈՒՆ»-ԻՆ

1909-ի փետրուարի սկզբից Արարատականի յետադիմական ուժերը սուտարացած՝ մի կողմից ուժեղ օգակով պաշարելին Քուրդը, միև կողմից յանգուսի յարձակումներ, արշաւանքներ տեղակայ Սլաւուս, Խօ, Գիւնէյ, Մարանց, Ալազգար-Գեարգեար գաւառների զլինին Ձեկն վճատում թւով բիչ կուտղ սահմանադրական յեղափոխականները. նեղում էին երբեմն

նազմամթերքի ըրութիւնից. այդ պահան էլ լրացնում էր, թէև զժաւարութեամբ, պարտական ջուրջայի խառը մարմինը, անընամար, որը յեղափոխութեան սկզբից մինչև վերջ ջուրջայի ուղղակու կարևոր կէտը իր ձեռքում պահելով՝ շարունակ հայթայթելով նրանոր մարտիկների խմբեր ու ուղղակու վերջ պաշար:

Յայտուն կերպով աչքի էին զարնում յեղափոխականների, մ ու շ ա հ ի դ ն երի անտակա շարժումները, որոնք այնքան սուղ նստեցին Արարատականի ժողովրդին: Գաւառները գործում էին անըն, առանց ընդհանուր ուժե քրաքրի. այսպէս, Մարանց գիւղաքաղաքը, որ սուղ-մական անսակեւոյց կարևոր կենարօնակէս է, և որը միացնող ու սպահովացնող դեր էր կատարելու ամբողջ Արարատականի յեղափոխութեան համար, անհնայն յարողութեամբ ձեռք էր բերած երեք ամիս առաջ միապետականներից. այդպիսի կարևոր մի կէտ առանց սպահովացման, մուշահիգները թողնում անջնում են առաջ դեպի Սօփիան, որտեղից, ըստ Քուրդից հրահանգի, երկու կողմից (Քուրդիցից և Սօփիանից) առաջ գալով, շրջապատելու էին Ալվար գիւղի մօտ բանակած Ռահիմ խանի հեծելազորունդին Վերջինը աւելի հոսու շարժելու, նա չեղզջացրեց գաւառները միմիանցից, սպա պարբերական յարձակումներով ահա-գին շարքները հասցրեց Գ ի Ն է յ և Ա շ ա մ գ ա ր Գ ե ն ր գ ե ա ի գ ա ռ ա յ ն ք ի ն:

Ջուրջայ-Սօփիան գիւղ սահմանադրականների ձեռքում էր Սօփիանում բանակած 500—600 մուշահիգները Քարալ աղի, Մօհաւուն խանի, գիւնէյից Հաջի Ահմադի և եքսմիցի Գօշ-Ալի Սուլթանի ղեկավարութեամբ անջնում են առաջ Այ մ ու ս գ գ ի Ն ը, որտեղ զալիս միանում է Քուրդիցից, Մուժամարի գծով, Սաթթար խանի շրկած 20 հոգուց բաղկացած մի խումբ:

Միացեալ ուժերը արքուն են աշխատում են մօտեանայ, պաշարել Ալվար և ի կատար անել Սաթթար խանի քրաքրը, չէ յարողում Սաթթար, նահանջում են դեպի Սօփիան՝ նորից կազմակերպելու: Ահա ուղ-ժամանակ, փետրուարի 8-ին, Ջուրջայից պահպանող դաշ-նակցական մարտիկներից 13 հոգի իր հետև անելով հասնում է խնայպետ Տ ի գ ր ա ն Ս ա ե փ ա ն է ա ն ը: Մի օր առաջ ջուրջայից եկած են լինում նաև անդէն վրացիներ, 9 հոգի, Քուրդից անցնելու նպատակով:

Մինչ այս, Ռահիմ Ալվարը, ըմբռնելով մուշահիգների մտաբոլութիւնը, իր հեծելախմբին բաժանում է երկու մասի. մի մասը իր ձեռքի, սակ պահում է Ալվարում, միւսը, մօտադարպէս 400 հոգի, իր աղայի, Ս ս ա ը ա յ ի ը ա չ է ե ար ի (բայուր-խան) առաջնորդութեամբ՝ ուղղում է դեպի Սօփիան:

Եւ ի՞նչ... Ընդդէմ մուշահիգներին մոդիստիկն ու անփայճ շարժանքի, սեղի ունեցաւ Սօփիանի մէջ մի շը սեմանած ու անարգ պարտութիւն, որ զգալի կերպով նսնացրեց Արարատականի յեղափոխութեան փառաւոր հմայքը:

Սուլայի լաւիկաքը փետր. 10-ին, ժամը 3-ին երեկոյան յանկարծակիի բերելով յեղափոխականներին, 2 ժամայ յամու կուլից յետոյ ջրում է նրանց և գրաւում է նախ Սօփիանը, սպա սիրում Մարանցին Այդ օրը, Սօփիան գիւղի մէջ, Տիգրանը առաջին անգամ մօտակայ բլրի վրայ նկատում է ինչ որ ձիւ-

ւորներն ձի խաղացնելիս. ըստ ընկերներով առաջ է գնում հետաքրքրելու, գծրատառար, առանց փամփուռուսակաւներն, սրկն ձեռքերում ունենալով 15. սկսն փամփուռուսիս Երբ բանակաւաւաք ժամեւում են դաստառով շինուութեան կողմից դէպի կասկածեղի ձիււորները, յանկարծ լուսով է հրացանների որոտ... և պարզուով է թշնամեան խորանակուութեանք առաջ բայելը: Միտժամանակ Ռահիմ խանին որդին գիւղի միւս կողմերը յարձակուան է գործում: Տեղաբնի խմբի միւս մարտիկները գիւղի զանազան կողմերում լինելով, չեն կարողանում փամփուռա հասցնել: Է ընկերներին հետ վերջին ունեցածները կրակելով—ընկնում են թշնամու զնդակներէից սրատապիկ շինուութեան մաս թշնամու իշխող դիրքերը մուշահիգներին նեղելով, ստիպում են փախուստի դիմել: Մի ժամը Քարաւոյ աղի, Երզնուլի խանին ա Մերզա-Բարդի հետ ապաստան են գտնում: Ձոււնուզ գիւղում, որտեղից յետոյ, հաստատով Սուլթան-Լաշեարի իբր թէ ներսման-գրութեանը, գալիս անձնատուր են լինում Փարսիզում: Սակայն, հակառակ իր խոստանքի, լաշեարը յըծուցեանկապ՝ միւս գերիներին հետ փոխադրում է հօր, Ռահիմ խանի բանակը: Ալ-Վար Սպանուով են նաև անցնէ վրացները: Ա. Գեծուկրտա կուսակցութիւնից, որոնք դիմանում են Սուլթան յարուսունի Ղաշեարի սուլթանը միւս մաս ու Է մարտիկներին հետ նահանջում են դէպի Ելքանդիղի ու աղաւուս:

Տիրքանի խմբի մնացեալ անդամները զանազան ուղղութեանք կաւելով, ս պ ա ն ու ս է են: Այդ կաւի մէջ զաշնակցական մարտիկներին զոհուում են սաս (10) հօգի, որոնց անուն ու ազգանուններն են.

- 1) Տիրքան Ստեփանեան, խաղապետ, ալեքսանդրօպօյցի:
- 2) Յարութիւն Քիւչուկեանց (սննթ), կարնեցի, վերաբարեակաւ Վերքանդրօպօ:
- 3) Դաւիթ (ազգանունը չը գիտենք), Չորիսնց:
- 4) Աւաք Պետրոսեանց, մշեցի, Գեորգ Զուուշի զինւորներից:
- 5) Ղուբո, վանեցի:
- 6) Յովհաննէս Յարութիւնեան, սանակասանցի:
- 7) Գեորգ Օրտուեան (վն Գեորգ), Սալմաստի Հաւթուան գիւղացի:
- 8) Յովսէփ ՕՏաննիսեան, խոյի Սէլխատար գիւղից:
- 9) Բաղշի Գարբէրէան, զարաբաղցի:
- 10) Ստեփան Աջնաւուրեան (Աբրեկ), ուսանող Ժընկէփ համալսարանի, արտիցի:

Դժբախտաբար, զոհածների մասին կենսագրական տեղեկութիւններ մենք չունենք: Գուցէ կը տան իրենց ծանօթ ընկերները:

Կարապղի Բաղդու ժառին սկսնաւաք պարտիկները պատմում էին հետեւեալը. «Դահանքի ժամանակ Սեյվան գիւղում (Սօֆիանի մաս), Բաղշին մի փաս տեղում դիրք է բռնում և այդտեղից աղըղում է իր գէմ արշաւող թշնամիները սպանել մաս 25 հօգի. վերջը, մի ցածհօգի հայ մարդու որոտանութեամբ սպանում է՝»:

Աւանող Ստեփան Աջնաւուրեանի մասին՝ Սօֆիանի գեղքում գերուած է ապա Գարադաղում մահմեդականաարած բրուտացի կոչակար կարգապետ Գիւլմազեանը պատմում է հետեւեալը. «Խորից Քուրբիզ են գնում, Սօֆիանի գեղքի ժամանակ, բազմութիւ մուշահիգներին հետ. ինչ էլ շղթայեցին: Փետրուարի 11-ին (գեպրի

հետեւեալ օրը), խմբեամբ գիւղից պարտիկները ներաւկայած, բերին ներկայացրին Սուլթան-Լաշեարին մի հայ-մարտիկ (չապիկ-ուսաշոր միայն հագին), թուկը. կապիպած 2 հրացանի հետ ու պատմում էին, որ «երեկ երեկոյան կուելով չեն կարողացել յաղթել էս ֆէդայուս, որը շեշտակի նշանաւութեամբ սպանել է իր ընկերը հետ Ազնալից 20 մարդ. ընկերը յաւորդեց սպանել. գրան էլ յըծուցեցին» ու մեզ հետ, թուով 13 հօգի, նոյն օրը փոխադրեցին Ալվարի բանակը: Չերբակաւած մարտիկը ծանօթացրեց իրեն արտուիւնցի Ստեփան Ազնաւուրեան ու պատմեց իր գլխին եկած փորձանքը. «Սօֆիանի կուելես ու ընկերս...» վն Գեորգը—չլթեան ձեղքելով ու մինչև մութ գիշեր անդադար կուելով, անցաւ առաջ ընկերս խմբի, գիշերը դուրսը անըզնաբար վեր բարձրացնելու ժամանակ, վերցրի նրա հրացանը ու զարուանակեցի մթնով ծածար, սահմանադրական զուգերի ուղղութեամբ, եկալ ու ինչանեցի խմբեամբ գիւղը: Գիւղացիք սիրով ընդունեցին. գիշերը պառկածս ժամանակ զինութեամբ արեւ ու կողոպուելով ահա՛ այս վիճակի մէջ այստեղ բերին»:

Ռահիմ խանը գերիներին մասին կարգադրութիւն ստանալով Է յնի-զովէից (միայնակական կուսակաւութեան զօրքի ընդհ. հրատապարից), մահմեդականներին փոխադրում է Գարադաղ իսկ քրիստոնեաներին զնդականահարում: Վեց օր Ալվարում գահելուց յետոյ, փետրուարի 17-ին բանակի առէ 6 զնդակներով մահացնում են իրոխտ, անցնէր Ստեփանին. նրա հետ զնդակահարում են նաև երկու վրացիներին, ընկի թիֆլիսեցի: Իսկ կոչակար Աարապեանին՝ անձամբ ծանօթ լինելով, Ռահիմ խանը ներում է Գարադաղում թըրցանցում է նրան, ապա սահմանադրութեան վերահաստատումից յետոյ գալիս է Քուրբիզ ու մեծարում պատանաշնաներով Ստեփան խանից:

Աւանող Ստեփանին առաջին անգամ պատահեցի 1908 թ. Բաթումի շրջանում, որ օ պ ա գ ա ն զ ի ս ա ի դերի մէջ: Յաւորք տարին տեսնելով նրան ջուլֆայուսի, Բաթումից եկած մարտիկների հետ, շատ խոզրեցի, որ կուիներին չը մասնակցե, որովհետև ինքը իբրև մուսուրուս, անհրաժեշտ է կազմակերպական գործերի համար Ալքոված պատասխանեց.

«Քուրբից ընկերները օրնութիւն են կուում, ինչո՞ւ չի կարող հանգստանալ եթէ այլ քործով զբաղեւմ...»

Արմի Ա Ղ Վ Ա

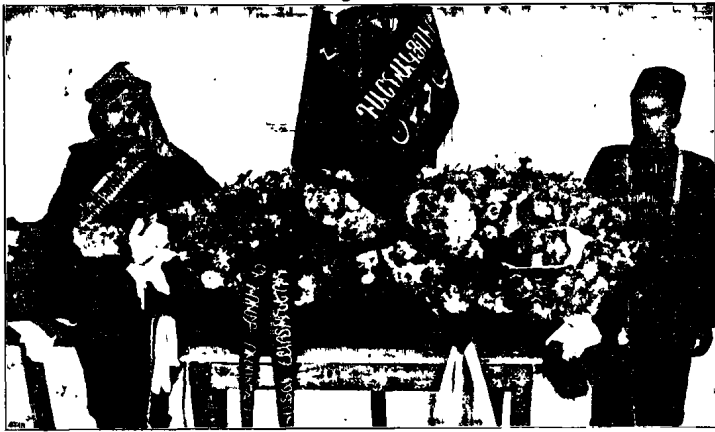
Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ա Ր Տ Ե Ե Ի Ն Ի Կ Օ Լ

Երկուսն էլ կովկասից են, կիսաթուրքիզներ, 25—27 տարեկան ծանօթ լինելով կուսակցութեան անցեալին և ընդհանրապէս հայ իրականութեան մէջ սրտայայտաւոր հասուններին, աւելի քան դիտակից գաշնակցականներ էին, ընդունակ՝ որոշելու իրենց վերաբերմունքը դէպի այս կամ այն հասարակական, յեղափոխական խնդիր:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ընթացքում գործնականակցութիւն են սնեցել բոլոր կարևոր վարիերում:

ԿՈՒՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍԱՆՈՒՄ

Ն Ի Կ Օ Լ

ԱՎԱՏԱԿԻԱՍ 1908 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻՆ-ՄՈՒԺԱՄԱՐԻ ԿՈՒՆՈՄ

Ա Ր Տ Է Մ

ԱՎԱՏԱԿԻԱՍ 1908 թ. ՄՈՒԺԱՄԱՐԻ ԿՈՒՆՈՄ

Գ Է Ո Ր Գ

ՄԳԱՆԱՍ ԲՈՒՄԻՐԻ ՊԱՅՔՈՒՄԻՆՑ 1910 թ. ՄԱՐԿԻ 25.Ն

Մերթ Բագումը ու Երևանու, ձերթ Հուշում ու Գորիսի շրջակայքում (Չանգեզուր) Կարող և Համար-
 շակ մարտիկներ լինելուց զատ՝ նշանուոր են և որպէս
 ա հ ա բ է կ չ ն ե ր Երտեմը—մանուսեզ:

1907-ին, ուրիշների հետ միասին ենթարկելով
 յՏահկադաշնական՝ Հովերին՝ ժամանակաորպէս
 ձուլեցին յերիտ. գաշ. «նրի հետ, միաժամանակ յա-
 բարեբութիւն ունենալով կուսակցութեան մի շարք,
 իրենց համար յարգելի անհամների հետ Գիկննայի
 Ընդհ. Ժողովից յետոյ «վերադարձողներին» մէջ էին և
 այդ երկու մարտը ու կարող ուղղակիներն, որոնց յե-
 ղափոխական տեմպերամենտին բնու գոհացում չէր
 ապա իրենց գրգռեց յնոր գորշը: Այդպէս էր բա-
 ցարում ինքը Երտեմը:

Մ ե ն ք յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն ն ե ր ե ն ք, ա յ գ
 գ ա ր ո ճ ու մ դ ա ս ա ի ա ր ա կ ա ծ, գ ո ր ծ ի
 մ ա ր գ ե ն ք, ո չ խ օ ս ք Ի ն:

1908-ի սեպտեմբերին էր, երբ պատրաստում էին
 Պարսկաստան անցնել: Երեսուցիները էին և սահման
 անցնելու օրեր էին համրուսի դժգոհ էին Երևանում
 երկար ծնալու համար:

Դաւադը ձգնաժամի մէջ է և եթէ գնում ենք
 օգնութեան, պէտք է շատ պէշ ալլապէս դա-
 տապարտելի է մեր ընթացքը: Բացակաս-
 չում էր Երտեմը, Նիկոլի և Մարտիրոսի հետ միասին:
 Հոկտեմբերին Դաւադը են Կուրնեքը դադարել են
 Միտպետականները հեռացել են Դաւադի շրջակայքից:
 Ընդհանուրի մասնակցութեա բ ապագայ գործունէու-
 թեան ծրագիր էր մշակուած Մինչ այդ՝ մի տասնեակ
 մարտիկներ, Երտեմի և Նիկոլի մասնակցութեամբ, ան-
 ցան (հոկտեմբերի վերջին) Մուստամբար հայկա-
 կան գիւղը, շրջակայքի գիրքերին ծանօթանալու նպա-
 տակով Երեկոյեան հասնելով գիւղը, հեռեկալ օրը
 առաւօտեան, երբ պատրաստում են գիւղից դուրս
 գալ, նկատում են Ա ի խ ա ն ի բանակը, ժամ 1500
 հոգի, որն արդէն շրջապատած է լինում գիւղը: Սկսում
 է մի անհասարակ կռիւ Բաժանելով մի բանի խորակ-
 ների, մարտիկները կուտում են ամբողջ 10 ժամ, մինչ
 ջարդած թշնամին ժամ 150 սպանած ու վիրաւոր
 թողնելով, նահանջել է սկսում, գուշակելով կուրդների
 հայ ֆէզալի լինելը և դատարարելով իր անմիտ ըն-
 թացքը: Ն մ ա ն հ ա ր ա ծ ե ն չ է մ կ ր է
 ի մ կ ե ա ն ք ու մ — սեւէ և Ա ի խ ա ն ք, ի ր մտերիմ
 խաներից մէկին—մանուսեզ օր ը ն գ ա մ ե ն ը 10
 Տ օ գ ի է Ի ն:

Այդ կուտում են ընկած երկուսն էլ, միևնոյն գիր-
 քում և այն վայրկեանին, երբ ոտքի են կանգնում
 ձեացած ընկերների վիճակը հասկանալու Մահը վայր-
 կենական է լինում. երկուսը վերքն էլ գլխից էր Թաղ-
 ւած են Ղլիւսայի դպրոցի բակում, ուր նրանց շիրճները
 յաճախում են հարկուրաւոր օտար մայրեր և ողբում
 կրուսաքը յԹարմ ծաղիկներին:

Մ ե ր ա ն գ ր ա ն ի կ ղ յ Օ հ ե ր ե ն Պարսկա-
 ստանի ազատագրական շարժում ընթացքում:
 (Ընդհարման մանրամասնութիւնները տես Պրօ-
 շակ-ի № 5—6):

Մ Ո Ս Ս Վ

Տաճկահայ երիտասարդ, ժամ 28—29 սարեկան:
 Յանգուզն կուտը բառի ընդարձակ իմաստով Մասնակ-
 ցել է Անդրամիկի բոլոր կռիւներին և մասնաւորապէս
 Սասունի վերջին դէպքերին, միշտ էլ լինելով Անդրամիկի
 տասնեակուս Մասնակցել է կովկասեան կռիւներին և
 ամեն տեղ լինելով աւանգարդի մէջ ու միշտ ծնալով
 անխնայ, այն համոզումն էր դուրս բերել, թէ ոչնչպէս
 մահացու չէ իրեն համար:

Պ մ մ ճ ա կ ա տ ա գ ի ր ը ա յ լ է ի ն մ չ է ի
 դ ա ա ճ ա ն ու մ, ե ս հ ա ա տ ու մ ե մ ն ր ա ն...
 Ընդհանուր առմամբ մի եզակի դէմք էր, թէ բնու-

Մ Ո Ս Ս Վ

ՆԱՀԱՏԱՅԻՆՆ 1909 Թ. ՄԱՐՏ ԱՄՍԻՆ ԹԱՌԻՅՈՒՄ

րութեամբ, թէ համոզումով և թէ ժեստերով վերին
 սասիճանի համեստ ու լուկի՝ սովորական կենսութեան
 յանդուգն ու յամառ՝ կռիւների մէջ Ամիսներ շարու-
 նակ ապրել էր Թաւրիզում, բայց շատ բշերն էին ձա-
 նաչում նրան, շնորհիւ իր համեստութեան, իր լուռ ու
 մունջ բնուորութեան:

Թաւրիզը վճռողական օրեր էր ապրում Երթապա-
 ւած թշնամիով, 300,000 բնակիչ ունեցող քաղաքը
 5—6 ամիս շարունակ չէր ստանում կենսական մթերք:
 Ազգաբնակչութեան զգալի սովալը առյուտով էր կեր-
 կուում Պարսիկների ընդդիմադիր կորով օրերոց ինում
 էր: Կատարելա լքումն էր սՄՏՄանագրական բանակում
 և ինքնաբերաբար, այդ կացութեան վերջ ապալ բա-
 րոյական ծանրութիւնը ընկնում էր սպիտակութի. հայ
 մարտիկների վրայ Որշառ էր յարձակել Էմբը-
 Իոյէի բանակի վրայ, որը գրաւել էր բոլոր լեռնային
 դիրքերը և ուներ լուռ կազմակերպւած պարսիկ կա-
 ղակներ և Ընկեզեր թշնամիներ (որոնցով յետոյ
 կաւեց Երեւան):

Կերէր աւելց տարող որ, մարտ, 1909 թ. Խիւան թաղում և Համարեան պարբերին Երբ կուր վայրն են ժամանում և հայ մարտիկները, ընդհարումը աւելի բուռն ու կտառադի ընդթ է սասնում: Սեփայն թշնամու գերքերը այնքան անուր ու անմատչելի են, որ յարմարեալ իսկ պարբերին և Նկատուով:

Այս այդ իսկ վարկեանին, բացառութիւն է կազմում Միսակը դիտրելի Սերեօժի՝ հետ միասին և հակառակ խնդրակետի ցանկութեան շուրջ ցատկերով էր գիրքէր, ինչու է և ձորը և սպա զուռնիվեր բարձրանում գեպի հակառակորդի գիրքը՝ գնդակների սարսփի սակ և Ծ բայի վրայ սկսում կուրը — մասնաբերով: Թշնամին սարսփան աս յանգզութիւնից թողնում է գիրքը և երբ Միսակը փորձում է գիրքը մանչ, գարնանուս հակառակորդը խիում է հենց բերելից, թողնելով սեղն ու սեղը և ինքը փախուստի գիմում:

Մանր էր այդ սպառուութիւնը՝ բոլորի համար անխաբ:

Գ Է Ա Ր Գ

Ծանկհայ, սերաստացի, մտ 27 տարեկան Միշտ անբան, իսկաթ, ժպիտն երեսին, Համասն և վերին անտիանի ընկերաներ: Մարտիկ-հրացանաձիգ լինելուց բացի, նաև մարտիկ-սրբաձիգ էր: Այդ պարտականութիւնը կատարել է աւելի բան բարեխղճորեն՝ կովկասեան ընդհարումների ժամանակ — Շուշուում, գանձակում և այլուր: Կատարելորդեցու համար էր մասնագիտութիւնը 1907-ին ուղարկում է Բուլղարիայի Լ. Ս. Գ. Զ. վարժ.-ը, որտեղ եղ նա մնացել է որպէս օրինակելի մարտիկ, միշտ հնազանդ կազմակերպութեան գիտելու լինին:

Վերագառնելով Կովկաս, միշտ զբաղւած է եղել աւուժների և դրակեաների՝ վարժութիւններով: Քիչ յետոյ նա խալով, Եսթամասում, Ուրմիայում և, որտեղ յաճախ մասնակցել է քրդիկան արշաւանքների դէմ կազմակերպւած ինքնապաշտպանութեան գործերում:

Գարսկանն շարժումների միջոցին Թաւրիզ էր և մասնակցում էր բոլոր կուրիւններին «գնդամարտի» օրերին, երբ պարտաւասում էին վերջնական ճակատամարտի համար, նա սովորողին զարուած էր ուսմանը պարասանելով, որմնցի մէկ պայթումը՝ հենց էր ձեռնարկ, վերջ աւու համասն ու սիրուած մարտիկի խոստովանից կեանքին—1910 թ. մարտի 25-ին:

Ի Զ Մ Ի Բ Լ Ե Ա Ն

Վարժապետեան, Խրիմեան, Այնշան, Իվփրլեան... Վերին մօտիկաններ այն հիմունքն ու զուսմանը գաւասակարէր, որի անունն է «հայկական կղեր»: Կրօնց գոյութեան և ծառայուն ժողովրդականութեան հանգամանքը սպառնալիցում է մի ուշագրտւ իրողութիւն: Այն՝ որ հոգևուր և ու հաւան անհաս կարող է շատ թէ քիչ ժողովրդականութեան միայն մէկ պայմանով — ա շխ'ար Բ Ի Զ Մ Ի Բ Լ Ե Ա Ն ղ Գ Ի Կ սինց ցուա non պայմանն է, որ սղգեցիկ է ոչ միայն հայկական հօրե-

զուններում, այլ և բովանդակ աշխարհում համաշխարհային պատմութեան մէջ ժամանակ առ ժամանակ փարսի պէս պղպարող հոգևուր և արագ ան մեծ ու փոքր ստղերը՝ նոյն այդ պայմանի զօրութեամբ են իշխում ու լուսաւորում, սիրում ու փառաբանում: Եթէ կուրեա ժողովրդականութեան — աշխարհականացիք... Այդպէս է պատմութեան անագորոյն պատկերանը Աշխարհական — հոգով, ոչ զգեստով, կեղևով: Կեղևը կարող է մնալ, կարող են մնալ նաև զօգով հրահանգներ բոլոր սին ձևակառութիւնները, բոլոր անօրուս կեղծիքները:

Բայց հոգին կերպարանափոխում է, աշխարհականութեան հոգին, ուրիշ խարով, փոխորդում է կեանքի վիժարի սարկանտութիւններով, ըմբոսանում է, յեղափոխականութեան մեջ այդ է կեանքն էթէ ստեղ է դաշխարհականացող՝ վեգար աւորը, եթէ նա միջթոս է և կանքն՝ ապա կը հարթէ անպայման էր հետագարձը, կըստեղծէ գրական, հանարկիցան էր գիտրերէր, կը գտանու ժողովրդական է:

Կենց, հայ յեղափոխականներս, սոցիալիստներս, կարող ենք միայն ծափահարել այդ հազարգիւս մեծամարտիկներին, այդ ուշաքիւս փոխակերպուածներին... ասանց երկիւղ կրելու՝ թէ այդ հանգամանքի կարող է ուժ ու թաղմութիւն ասանակ կղերականութեան հին ու խորթուլ մերենուն 2ը մասնանցի, որ կրելով վեգար է փառաւայտի սակ ըմբոս միայն ու հոգի արն շաւուրով հակաժողովրդական բոլոր շար, սարկացող ստեղծի դէմ, աղբարբերով ապստամբեան յաղթանակները հրարաւային սասանեցուցիչ ժայթքումների մէջ (Այնշան), մեր հազարգիւս ու կրողի հոգևորականներ էր ու նոյն իսկ անգարկացող թօթափում են կրողը բնացուցիչ իրեցութիւնը, գրանով իսկ անգարկացար ըմբոսանում են այն անշուշտ ու բարացեան զօգով դէմ, որ գարեղից ի վեր արիւնքն պէս ընացել է, ընդարմացել տարուելներին, հանգիցել է ոպստամբեան ոգին, սարկել է մարդկային սանն արժանապատուութիւն, մղել է գիտակցարար գեպի անարք, անասական համակերպութիւն, գեպի զուս քրիստոնեական գեանատարան խնարհումը...:

Ոչ, դպստագարող՝ Խրիմեանները չեն, այլ նրանք որոնց համար օրրապաշտոյն և գերաբոյն ֆեպիլը եկեղեցին է, որոնք պարտաս են այդ եկեղեցուն ու զօգին զոհարելի ժողովուրդը, ունամարել ասմկապութեան, մղել և հոգու ապստամբեան սաննատարական պատգամները:

Մեծամարտիկ, դաշխարհականացում՝ դեպքերը գուցէ աւելի յամակարգի են հայ կղերի պատմութեան մէջ, քան թէ ուրիշ, նոյնիսկ եւրոպական աղբեր: Դու ինչ զարմանք... Հայ ժողովուրդը, որ էր ահել ու ասելադի երկունքներով խոհհրանիւնում, անձնաւորում է մ'ա զ գ ու թ ե ա մ ցուսա կուրիցիային հայ ժողովուրդը, որ էր գոյութեան արշալոյսից իսկ նեաւել է արեգեղական գոյութեան ամենաարշալոյսա հոսանքի մէջ, ենթարկել է մերկ ու անգէն՝ բուսկարական բոլոր արարափներին, ունենալով յընթացս երկուր զարկերի մէկ առակնորդում ու զիկավարդ գասակարգ միայն է ի զ Բ Ե — հայ ժողովուրդը վաղուց ի վեր նպատաւոր հոգ է մաստիարարել այդ զիկավարդ գասակարգի

69-2029

պարբերական ընդգրկեալներին, նրա յաշխարհիկ առարկանութիւններէ՛ քիթթման համար: Բացառիկ ճակատագրի ե խորական ասնջանքերի զիմաց հոգեբանութեան համար կրօնը որ հայ կղերքը քո ինոց փակած մար իր կասսային կղերքովս մէջ քննութեան, աղքատի ու ապաշխարանքի իր մահաբոյր խուցբուսի Պ ե ո բ ե ի, որ հրապարակ գային նրա ծոցում անհասանք հասարակ տեղի մէջ ներարդերով ու բնագրեարժ, անհասանքը՝ որ դեթ մասուն կարողանային պատահական ապաշխարանքի տանջող ե անեղծած ւ հարցումներին. «դեպի ո՛ր...» «ո՛ր ե կլքը...» եւ դարձեալ, որքա՞ն ջնջին ե այդ անհասանքի թիւը...»

Երբ ե ո ս կ ա ռ զ հայ կղերքը անգագայ մնաց այդ ասրապիտի հարցերի զիմաց: Բայց նրա ծոցից, ըստ ասէ՛ս du m'as, հակադրութեան օրէնքով իսկ երևան եկած անհասանքը ի սոցյունի ե կրեցին—մնծ կամ փոքր Կաթողիկոս— քիչէ ևուր ու համար զժգո՛ւթիւնը բողոքը ե երբեմնապէս դուրս ժայթքեցին փոստակաւ ազգայնալինը ու ժերի զեմ՝ այդ բողոքի լավան:

Բաւական ե այդ լավայի շորշորք միայն զեղարուարի մէջ, որպէս զի նա դասնայ կուող ու ասնջող ժողովրդի սիրելին: Բաւական ե մի հասիկ ժեսա, որպէս զի նա բարձրանայ համարի ու ժողովրդականութեան գագաթը: Այդ ևս հոգեբանութեան հակասալի ե Որքան հայուագիւս ե ուսարկութիւնը մի յայտնի դասակարգայն մեծոյրումս, այնքան նա անլի գնահատանի ե Մի գասակարգ, որ դարերի ընթացքում տիրել ե ժողովրդային գիտակցութեանը լիկ զբախտի խոստումներով ե դժուրի սպանալիքով, չէր կարող բնականաբար սեր ու պսակառած ներշնչել այդ ժողովրդին: Հուպա, երբ նոյն այդ դասակարգից մերթ ընդ մերթ ննուում ե բացալի անհասանք, որ արհամարհելով գասակարգային խորքաբան աւանդութիւններն ու նախապաշարունակները, նետում են—թէկուր ե ժամանակաորպէս, վայրենաբար—բողոքի փշտ ճանապարհը, որքա՞ն քիչ նուրումը մըտաբողոք ժողովրդի հետ: Երբն զարեւոյն ընկան ե այդ ժողովրդի խեղճամուտութիւնն ու պաշտամունքի զգացումը հանգեց այդպիսի յանսովոր՝ երկոյթներին, ի տես այդպիսի խիզախութիւններին... Մի քահանայ, որ խաչը նետին առաջ նորում ե կուողիտին գեպի նանաօրի ազգամարտը պատեւելու համար բարբարոս աշխրեթին, մի պարտաբար, որ ճշմտժամի ու զուլուծի վայրենանի կարողանում ե կանգնել իր մարդկային կոշտան բարձրութեան վրայ ե նուրեզով յեղափոխական բանակի հետ, նետել իր նետուողը զժողովրդի բռնաւորին: Այ կաթողիկոս, որ խիզախում ե ըմբոսացող ժողովրդի գլուխ կանգնել կ ճառանայ ցարական բռնակառութեան դեմ, մի նոյնքան ծանր ու պատասխանատու վայրկեանում... Դրանք են նաև այդ սնսովոր երկոյթները—սնսովոր, եթէ կուրջը նոյնիսկ հերոսական՝ մի միջավայրում, մի խաւար դասակարգային միջնուորումս, ուր այնքան զարեւոյց ինչը մշակել ե անխնայ ինամբողջ ներշնչական Sklaven-moral-ը, որտեղի հոգեբանութիւնն՝ ու մտաբանութիւնը, ուր ձգտել են իսպառ մտրել բողոքի ու հերոսութեան բոլոր կայծերը ե ուսից ժողովուրդը լսել ե միայն հնազանդութեան օրէիկ, գրաստային համակերպութեան շարունակը...»

Սակաւութիւ օմարաներ — մի վշտուս անսարկապիք

անպատում... Հէջը դրա համար էլ նրանք սիրելի են, ներկան են թո՛ղ օմարանք լինի թէկուր մի հասիկ ծառ կամ մի ցանցառ թփախուր... Բաւական ե որ նա հարաւորութեան ե առիտ արեւակից, բազմապիսի օրգանիզմին՝ փոքր ինչ շունչ ու հանգիստ աւանդու, փոքր ինչ զովանջելու իր հոգին թո՛ղ իզգիլիանը չունէր նոյնիսկ 1/10-ը մանիկը այն սրբազան կրակի, որ լավում, բոցապատում ե հայ ազատութեան ուղի միկներին. թո՛ղ նա չունէր կէտի կեոր ե քիթը, մի վազգէնի անձնուրացութեան ու անվեհերութեան Բայց նա իր պատմական ժեսաով գարձեալ յանսովոր՝ մի մարդ ե թէլաուս լըւան ժողովրդի համար: Երանի որ ի՛նչում ե այն խաւարակուս, մինչև ուր ու ծուռ սարկախութեան ակտով վարակած տիեզերական դասակարգից:

Մարտապետան, Երիկեան, Իզգիլեան... Հարունա-կութիւնը կը գա՛յ աղեօք... Բաւում ե թէ ոչ: Եւ պէտք էլ չը կար: Աշխարհիկ ու զէպը յանսովոր են արդէն հայտնական ժողովրդի մէջ ե հեռագծեակ տիրանում են հրապարակին, հեռագծեակ իրենց ձեռքն են անումս ազգային ճակատագրի զեկավարութիւնը: Ծանծանայ դէպք, այդ մարդիկ կասարել են մի ներհական դեր ե յուսել, օտայն են պատմութեան մէջ: Երանք կենդանի ըմբոսացողներ են թէ երկրուար ե թէ երկնային ուժերի դէմ, թէ աշխարհիկ բռնարատութեան ե թէ մահաշունչ զոգով ու կասսային-կուրական միջավայրի դէմ: Եւ իբրև այդպիսի՝ նրանք կունենան միշտ մի լաւ յեշտասակ, մի պայծառ անկէն հայ մարտնչող երիտասարդութեան սրտերում:

Գ Ե Կ Ա Ն Օ Ր Է

Վրացական սօցիալիզմի առաջապահիկ դեմքերից մինն է, որ գերբնական ե իրնում վաղատեմ, 40-ամեայ հասակում: Գեկանօզնչիլիին կամ— ինչպէս անստանու ձիւք յեղափոխականներին մտերմական շըջումս — Գ ե կ ու ՚ ո զ է ն մեուս նօրերս թօքախոյից Փրանսիայի Կանն քաղաքում 10—15 աւարտու ասնջանքերից ու զըրկանքներից յետոյ Այդ հեղ, լուիկ ե ինանիզմեան գործիչէ մահջ անկեցից ցու կը պատճառե կը բոլոր համախոհներին ու ծանօթներին: Աւ յարի սրանից ատու, նա իր մի ուրիշ ընկերով հետ հաստատուց Պարիզում ե Տրատարակի սկսել ի գործսսամ՝ անունով թերթի, Փրանսերեն կ վրացերեն լեզուներով: Ե պատասխել էր՝ մի կողմից ծանօթանցնել եւրոպացիներին իր մոռացած հայրենիքի հետ, միս կողմից՝ արծարծել ազա Պարիզի սօցիալիզմի ու անսովորի մ գաղափարը իր կովկասեան հայրենակիցներին մէջ: Վրացական Ֆեդերալիտա կուսակցութեան պարագլուխներէից մէկն էր ե մեծ եռանդով պաշտպանում էր մանաւորապէս ազգերի ինքնօրինութեան կամ աւուստի մի թէրթին: Այդ վերջինի լուսաբանութեան էր ներկած Լու Georgie-ի ե Սաբարադէր-ի յօշուածների մեծագոյն մասը: Այդ նոյն գաղափարն էր պաշտպանում ևս 1904-ի առաջին համաուսական միջնուսկանցային Խորհրդածողովում, համերաշխի դասնայականեան, Լեհ Սօց. Կուսակցութեան ե Ֆինլանդական հասուտի ներկայացուցիչների հետ:

Հ Ս Ս Ա Ր Ա Կ Կ Գ Ի Տ Ա Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Զ Ա Ր Գ Ո Յ Ո Ւ Մ

Ե Ի

Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Ը Դ Կ Ն Ա Ն Բ Ո Յ Ո Ւ Մ Ե Ի *

(Մեր աշխարհամայնագոյի Ռիպըրլ)

III

Երկու մեծ, հակամարտ հասանքներ մըցում են կառավարչին մեր այժմեան քաղաքակրթութեան եոցում եւ երկուսն պայքարը կազմում է արեւմտեան նորագոյն պատմութեան գրեթէ ամբողջ պարունակութիւնը։ Մեկը կոչուում է — ընդհանուր օրակրկումով — Վ օ Ն ս եր վ — ա ի զ մ, պահպանողականութիւն։ Նա ձգուում է պահպանել արդէն հասարակական կարգերը, նրանց երկուսն խորիւրդներով — մասնաւոր, կողմաւորական անկախութիւն, զբաւալելի շահագործում, վարձու աշխատանքի սխտեմ, տերերի ու ծառաների յարաբերութիւն, ժողովրդային զանգամներ անտեսական հպատակութիւն և զբա հետ անխուսափելիօրէն, անկասկածաբար նշարկաւանձ թշուառութիւն, զրկանքներ ու առաւապանքներ...

Միւս, հակամարտ հասանքը կոչուում է — նոյն ընդհանուր արեւելեակն արեւելուով — Ս օ Յ ի — լ ի զ մ, ընդհարմարութիւն։ Նա եպակեւ յ ե զ ա փ ո թ ա կ ա ն մի հասանք է և ձգտում է վերացնել, չհիմնադրած կործանել հասարակական այն բոլոր խորիւրդները, որոնք մշակութեամբ ազդու են այդ զանգամային սարկութեան ու թշուառութեան։

Երկու հասանքներն էլ ունին ի գ է ա ը Բ օ յ յ մ է կ ի ի գ է ա ը ներկայի ու անցեալի մէջ է, միւսինը՝ ապագայում։ Մեկի իրեւելք մեկ կամ մի բանի հասանձանքներ հնազանդ գառակարգների երջանկութիւնն է, միւսինը՝ մ մ բ ո ղ մ մ բ գ գ ու թ ե ա ն բարբոթութիւնն ու երկանկութիւնը։ Մեկը ներկայացոյցի է մարդկանց ա ն հ աւ ա ս ս ար ա թ ե ա ն գաւանդների, միւրը — արեւելեակն հաւասարութեան։ Մեկ հասանքը — ընդհարմարութիւնը — ինքը ի գ է ա ը ն է, բառի պայծառ ու վեհադոյն իմաստով, միւրը՝ այդ իրեւելք բացառում է։

Միւրը հասանքներն էլ ունին իրենց հաւասարի մ գ օ ղ ն է բ ը, իրենց մէջ գործունեքը։ Սոցիալիզմը յենում է միջնաւոր աշխատողների վրայ, որոնք առաւապանքը իր գոյութեան նախապայտանքն է, յենում է և հազարաւոր անմեղք, գաղտնիքաւոր քաղաքիչների վրայ, որոնք վառւած Երեւելի մեշէջ կրակով տաղարուն նրա վերջական յաղթանակի անասան գիտակցութեամբ վերածնունդ են բոլոր երկրներում այդ իրեւելքի ուղղութեամբ։ Գիմարդուում են ամեն տեսակ կողքիչութեաների ու զրկանքների, յաճախ նոյն իսկ գրեթէ կամ մի մարդկութեան ծանր խաղը, որպէս զի առաջնորդեն աշխատաւոր ու խառնապղծ մարդկութիւնը զեպի գաղտն հաւասարութիւնը։ Սոցիալիզմը արեւմտեան և արեւմտեան միջոցներն են՝ գրգռել ու բրոջիւրներ, թերթեր ու հանդեսներ, ապա և բանուար պրպա-

զանք՝ ընտանիքների մտերմական մթնոլորտում, գործարաններում, հրատարակչային ժողովներում, միակուսներում, պարլամենտներում...

Միւս հասանքը... Նա էլ յենում է փողի պետութեան, օրէնքի, սահմանութեան, եկեղեցու, զորքի, թնդանութի և բոլոր միւս հիմնականութիւնների մը վրայ, որոնց կուսակց է պահպանել առանձնապէս հնազանդ գառակարգների գոյութիւնը, յարաբերել անհասարակութեան ու անարարութեան սեփականը։ Բայց նա յենում է... արարարատարար, նաև մասունքի ժողովրդը զակն զանգամների ա գ ի ա ու թ ե ա ն վրայ, այն բանով, սնահաւատ, նախապաշարունակ ագիտութեան՝ որ միշտ մի տեսակ կրօնական երկիւղածութեամբ է վերաբերում իրեն ճշնոյզ ու մտաբեկ այդ հիմնաւոր ու բնուար հեղինակութիւններին, անգամ ժողով, Կարբուսակցութեան։

Սե յենելով այդ բոլոր հեղինակութիւնների վրայ, ունենալով իրենց ձեռքում իշխանութիւն՝ պահպանողական — կամ ընթացիկ բառաբանով՝ բարձրագոյնական — հասանքը իր առարկան ու բարգաւաճան համար կիրառում է անհասանձառ ունելի լայն եւաւորով վերը յիշած պ ր օ յ ա գ ա ն օ թ ի միջոցները։ մասնով, գրականութիւն, հանդեսներ, ժողովներ... Նրա բերանօրգանքները անհասանձառ աւելի մեծ են, ապի շատ ու առարեւած՝ նրա մասուլը զեւ այսօր էլ տիրում է հրատարակչին — անգամ արեւմտեան ամենաամպագար երկրներում — և նա յամեն գաւառ է մղում մրցակցութեան չը իմացող սոցիալիստական, ժողովրդական օրգանները, թագաւորում է միահեծան, պղտորում է, թուաւորում, ապականում ընդհանրութեան մարերը։ Գահպանողական հասանքն ունի, վերջապէս — իր գոյութեան յարմարութիւն և ընարողական ու այլ վարչիկներ ներում յաղթանակելու համար — մի գերագոյն միջոց, որ բոլորում է ժողի ամենագոր, ապականող յասկութիւնը — կ ա շ ա ը բ ը...

Փորձելը հասանալ երկու հասանքների հոգեբանութիւնն ու եւութիւնը, գծաբերքը շրտաց ընդհանուր պատկերը։

Գ ա Տ յ ա ն ո ղ ա գ ա ն ու թ ե ա ն ը չի կազմում ընկը ու միապաշար մի հոտերը։ Դա մի ահագին, խայտաբղէտ բանակ է։ Այդտեղ կան տարրեր, ամբողջ գառակարգեր ու կուսակցութիւններ, որոնք վաղուց ի վեր կեանքի մ մ ա ճ ա լ կ ի իւ և ն յառարարած իրարու գեւե Այդտեղ կան որդայականներ, առատականներ, կայ կեքի, մեծ ու մանր բուրժուաններ կամ արդիւնաբերողներ, կայ և վաճառականութեան, գիշաւցիտութեան, արհեստագործութեան ու նոյնիսկ բանագործութեան մի մասը (ընթացիկ բառաբանով՝ սոցիալիզմի մասը)։ Վ ա լ ա յ գ ա կ ա ն լեզուով կան այդտեղ յեւաարեւելքի, իսկական պահպանողականներ, ապա և առաւելագոյններ, արժամականներ ու սոցիալիստարժամականներ։ Ահա նրանք տարածութիւն կայ փրանսիայի միապետական և բաղիկալ (արժամական) կուսակցութեան միջև, շատ հարցերի մէջ նրանք անհաշտ ու կատաղի թշնամիներ են սակայն երկու բնեւեները միանում են նոյն ընդհանուր ու հիմնական աշխարհայնաբայի հոգի երկուսն էլ կողմակից են կապիտալիստական մասնաւոր սեփականութեան և գառա-

*) Տե՛ս «Procut» № 3-4, 5-6:

կարգային առանձնաշնորհում ու անհաւասարութեան Բարիկաւներ ու աւարդիմակները նրանով են արբերուում՝ ազդեցական, միապետական թեւերից, որ ձգտում են շատ թէ չից հարմարեցնել՝ «էֆօրմներ», բարենորոգումներ մտնել Ժամանակակից կեանքի մէջ՝ ղըստ կարելոյն՝ հարթել զասակարգային անհաւասարութեան անգուցը, ըստ կարելոյն անգը ժողովրդային պահգանձների թշուառութիւնը... և այդպիսով պահգանձել ու յարմարեցնել ըստբնականային, տիրող խնոր զասակարգի, գոյութիւնն ու իշխանութիւնը:

Այդ գոյութիւնը յաւերժացնելու նպատակով իսկ պահպանողական և այսպէս կոչւած «socialisտ» հոսանքներ, «սոցիալիստայնոց» ու հասարակացող կուսակցութիւններ, որոնք ներառւած են գէթ աւերելոյթն, աշխատարժեքի շահերին և կասեցորելու մտքով են ըստ սոցիալիստ հասանելի ճեա, ցոյց առնող իրենց աւելի շեմ պաշտպան ու նախնաձեռնիցիք աշխատարժեքի շահերի նման հասանքներ արեան են գալիս մասնաւորապէս կողերի մէջ նրանք սիրով դոգորեցում են «սոցիալիզմ» անունը... և ահա այսօր սոցիալիստ ուժի արեւմտեան երկրներում «Քրիստոսը» է ահա սօցիալիզմը՝ «բաւականազարի սուտը մի քանակ, մասնաւորապէս Գերմանիայում, (Zentrum), Աւստրիայում (Christlich Social), Ռեյզիստում և Իտալիայում և դերիստեւական» ըստն էլ կարտուում, մասնաւորապէս է կան կաթօլիկ-սոցիալիստներ, բողոքական-սոցիալիստներ և այլն Ժամանակին արեան կը գալ, հաւանորեն և Տայ-լուստարչական սոցիալիզմ բուրն էլ, հարկաւ, երբեք են քրիստոսի ու հասարակութեան Գերմանի: 26, աւետարանը ահարկու շանթեր ուժի փոքի, հարստութեան գէւն 26, աւազին քրիստոսեայ համայնքները սոցիալիստ էին, «կոմունիստ», չէին ճառ նաչում դո՞ւրիս ու դո՞ւրիս՝ հարստութիւնը չէին ընդունում սեփականութիւնը...

Բայց այդ սիրուն բառերն ու նշանաբանները — հասարակութեան, եղբայրութեան — լոկ պսպղում դիմում են նրանք որոնք այդ արձող կերպական սոցիալիզմը սանջեւած են հակակազմի լինելու ճշմարիտ սոցիալիզմին, հրապարակաւ աշխատարժեքի ժողովրդին, մասնաւորապէս զաշխատի կրօնավոր, նախապաշարած ազգայնականութիւնը, թոյլ չը տարու, որ նա ընդիմ հակադերբաւան ու հակաարժեքական, դիտմանարար՝ վարդապետութեան գիրքը որոնք այդ բոլոր քրիստոսեայ-սոցիալիստները զերմանակ երկրագագունը են անեն սեսակ երկրաւոր կուսակցի և ձգտում են արմատացնել ժողովրդային ընդհանրութեան մէջ այն շարաշուք հաստատութեան, որ ժողովուրդը պէտք է յաւեա գեղերէ չըստ արժեքն ու սարկութեան մէջ, որ նա պէտք է հասարակի մեղերին, «չգործներն, որ զա ֆաստը ճառ կատարական, ստաւածային մի պատգամ է, որ այս կեանքը փերուն է, անարժեք, վազանցուկ և որ ճշմարիտ բարոյութիւնն ու երբանութիւնը են կենք ու մեղքն ու «Սոցիալիստական» հասանքներ ստակ են գալիս նաև աշխարհիկ պահպանողականութեան օրոգում ևս «պետական սոցիալիստներ» (Staatssozialist), «ամբիտուար սոցիալիստներ» (Katheder-Sozialist), կան և բարդիկալ-սոցիալիստներ՝ որոնք ևս ծնունդ են նոյն

հրապարակական, պահպանողական՝ պահանջի — թուրք գնել սոցիալիզմի յարաճուն, տեղեկական յորանքի առել, սիրաշահել և գրաւել դատարին զասակարգելը՝ պետական բարեկամութեամբ, աշխատարժեքի օրէնսգրութեամբ, «էֆօրմներով»:

Եւ այդպիսով զուրս է գալիս, որ գրեթէ ամբողջ ժողովուրդներն աշխարհը — սօցիալիստ է... Նոյնպէս որ բոլոր կուսակցութիւնները — սկսած Եւրոպայի միապետականներից մինչև կղերք — իսակ են միշտ «ժողովրդի» անունից, ցոյց են աւել իրենք զիրենք միշտ ներառւած այդ ժողովրդի շահերին, — նոյնպէս և նրանք բերուն են աւել սոցիալիզմ բարձր և չեն ուզում թող առլ, որ նա զառնայ որէն կուսակցութեան սեփականութիւնը: Երբ արանց մի 20 տարի առաջ սոցիալիստները առաջին անգամ մուտք գործեցին իտալական պարլամենտի մէջ և սկսեցին խօսել իրեն բուրն կուսակցութիւն, սոցիալիստ անուն ապի — մի ուշադրում և զարմախի թիւրիմացութեամբ բարձուա կուսակցութիւնները ետնդով ընդհատում էին նրանց և հասկացնում, որ նրանք իրաւունք չունին այդ անունը մենաշնորհ զարձանը: Սոցիալիստ հեռարը սխալում էր.

— Noi socialisti... Մենք սոցիալիստներս:

«Սոցիալիստները չունեն»:

— Noi siamo tutti socialisti!

Մենք ամենքս սոցիալիստներ ենք...

Եւ, սեղիւնից գերմանական բարբառի մէջ մի յատակ սոցիալիստութիւն՝ «Auch-Sozialist», նմանապէս սոցիալիստ՝ բնորոշելու համար այդ անհայտ կեղծ-սոցիալիստներին:

Եւ զձիքը չէր կարող յարաններն կոնգուն ծայր կամայ-կամաց, սոցիալիզմի անդուլ ու համատարած պրոպագանդի շնորհի, աշխատարժեքի զանգանները սեփականից բոլոր երկրներում, ճանաչեցին իրենց իսկական բարեկամներին ու թշնամիներին... Աստուծոյ, Յիսուսի, թագաւորի հեղինակութիւններն էլ չ'օգնեցին տիրող զասակարգերի իրէօրոշներին: Պէտք էր գիժնել ուրիշ, ունել համոզել, հեղինակութեամբ:

Ամենահամոզել հեղինակութիւնը — գիտութիւնն է: Եւ նրանք գիժնցին գիտութեան բոլոր նմանք, որոնք հանել էր ամեն զոնով արդարաբանել Ժամանակակից աշխարհի ապագայի տարկանութիւնները, ուժերները, արժանիքները, բոլոր նրանք, որոնք թանկ ու ներհայն էին զասակարգային կատարիստ առանձնաշնորհ-հաւանքը և նրանց հետ շարկապետ հասարակական հասարակութիւնները — սեփականութիւն, շահագործում, զանգանների անսեփական հպատակութիւն, միլիտարիզմ, պատերազմներ ու պարբերական յուստաւանքներ — բոլոր նրանք ապաւելեցին գիտութեան բարձր, անսեփական զանգանի հեղինակութեան և զասարար կոչեցին նրան աշխարհի ամենամեծ, ամենահմուտ քննի աթիլի, որ մղում է կոնսերվատիզմի և սոցիալիզմի, պահպանողականութեան ու ընդհարմարութեան միջև... 2

Գիտութիւնը է կ'օգրում ա թէ արեւս օգրում աւստականութեան, թէ ազնուական:

Գիտութիւնը կողմակից է թէ հակառակ մարգական հասարակութեան *):

*), «Հասարակութիւն» բացարձակ իմաստով — այսինքն, ման զատուր, հոգեկան աւարտում — երբէ, ի հոսկէ, յի իրագործել Մարց

ժխտում առանձնաշնորհումը: զանազան գրքերի խորութիւնը, կասկածի սիրտախառնութիւնը:

— Առաջագանդում էր սասցին, ընկանաբար, դասակարգային իրաւունքների շտապողները Գրանցմէն—բազմաթիւ քննարկներ, կենդանաբաններ, կենսաբաններ, մարդասերներ Բոգոմիւրն Նաւն Նաւնարկագեաներ, սոցիոլոգներ Կրանք կոչ են անում բնագիտական օրէնքներին Կրանք յիշուում են քաղաքի իշխանի վրայ:

Ինչ է սակ Կարգինը
Նա հաստատել է, որ գոյութեան յաբանական պայքարի մէջ, ընկան ընտրութեան անապարհով (natural selection) ստեղծագործել է կենդանական օրէնքական սեռակների պայման վիճիկների այլընտնութիւնը, որ բարձր, կատարելագործւած կենդանական մարմինները—և ամենից բարձր՝ ինքը մարդը—ուսկ ենիչ սկզբնական մի քանի պարզ, անկատար միպարզ օրգանիզմների, մարմիններից, առաջ են եկել դանդաղ անշարժի, աստիճանական փոփոխումներից, հաշիւախոյ, կատարելագործել է հեռագետեան նոյն գոյութեան կռիւ մէջ (Struggle for life), նոյն ընկան ընտրութեան շնորհիւ... Յաւանական է անողով կռիւ է մշտւած պարզ կենդանի՝ աշխարհում՝ սեռակների, լոյսի ու սլո անհրաժեշտ պիտոյքների պահութեան պատճառով է այդ կռիւ մէջ մի կողմ, անգիտակց ուս—քննութիւնը—կատարում է ընտրութիւնը մարմինների ու տեսակների միջև, նա ընտրուկ, սպրեցնում է համեմատաբար փոքր թւով եակներ, միմիայն Կրանք, որոնք զրեւն յարմարել շրջապատող միջավայրի պայմաններին. նա միւս կողմէ անհնայ ոնչւացնում է թոյլերին, տկարներին, գոյրը Կրանք, որոնք չեն զինւած բաւականաչափ այդ կռիւ համար, որոնք չեն կարող յարմարել իրենց շրջապատին:

Ապրում, զազմանում, յարասեւում են, արեան, համեմատաբար փոքրթիւ ընտրեանները, ստանալով մի տեսակ որսուածի զիրք, զարգացնելով իրենց կարող, յարմարաւոր գծերը, առանձնապարհութիւնները և ժառանգելով նոյն գծերը իրենց աշխարհ սերունդներին:

Այդպէս է օրենքը կենդանական աշխարհում
Նա հաս զարգիւնական ընտրեաններն ու սոցիոլոգները փորձեցին փոխադրել նոյն օրէնքը մարդկային հասիցեայի մէջ Յայտարարեցին, որ նոյն կրիւսն ու շնտարութիւնը, նոյն ընդհանուր, սինդրոմական օրէնքը ուստի կատարւում է ևս պարզ և անպարզ մի կատարում է նաև, մարդկային հասարակութիւններէ մէկ որ պէտք է օշնջանան, անգուցը գջրելին թոյլերը, անկարները, յարմարելու՝ անընդունակները և պէտք է յաղթանակել միմիայն ձեռնգրելը, արասեւելները, յարմարելու ընդունակները Այդ յաբանական պատարագն ու ընտրութիւնը, սասցին Կրանք, միակ իրեանն ու գրասականն են պրօքրեիս, առաջագիտութեան...

կանց, ինչպէս մորթալուրերին, ազգերի մէջ, լինելու են միտ զանազանախոյններ, իսկ, նոցա, առանձնապարհութիւններ, միջի, տղանի, համեայի, անընդարձակամ միջի, սարքեւումներ, արեւ անհրաժեշտ են սինդրոմական խաղաղ մրցակ են անձնատու պրօքրեիս անապարհպետերի համար: Թօտի պայտից սեռական, խաղաղական եւ սոցիալական հասարակութեան մասին է, իրաւունքի եւ պարտի, սելախառնի եւ վայելի հաստատութեան:

1877 թ.ին գերմանական Միւնխեն քաղաքում գուսարւան ընտրեանների մի ուշագրտ բանուկուի մէջ էր նա Է. Է. Է. հռչակուող զարգիւնական ընտրեւը, յարատարում եր:

Կարգիններ թեոքայի համեմատ մարդկանց հասարակութիւնը անճարին է, ընտրուկան, նա միանգամայն հակասում է այն անհրաժեշտ անհասարակութեանը, որ գոյութիւն ունի ամեն տեղ... Ինչպէս անձնական, այնպէս է մարդկային հասարակութեան մէջ երբեք չեն կարող հաստատ լինել ոչ իրաւունքներն ու պարասարութիւնները, ոչ էլ բարիքներն ու խելիքները... շնտարութեան՝ թեոքան ուսուցանում է, որ մարդկութեան կենդանում է, ինչպէս որքերի ու կենդանիների մէջ. միշտ է ամեն տեղ սուկ մի շնչին, առանձնաշնորհեալ փորքմամանութիւն է որ կարողանում է սպրել, զարգանալ մինչ աճակն մեծամասնութիւնը ընկնում է և կորուսում շատ թիչ վազածում: Գրանք, անողով պայմանում, որ անբարձրներ է անում ամեն տեղ շնչուող բնութեան մէջ պարզ եակների այդ յաբանական ու անողով մրցութիւնը ստեղծելի մի իրողութիւն է. մի փոքրիկ թիւ միայն—ամենից ուժեղները կամ ամենից ընդունակները, յարմարաւորները—աղոտում է յաղթանակուորէն ամենից մրցուումը...

Ահա այսպիսի դատում, յոտեան եղրակացութիւններ են հանում մի կարգ զարգիւնագիտականներ հասարակութիւնների զարգացման նկատմամբ: Եւ այդ սեւ, ահարկո յոտեանութիւնը Նիլտագործում են գիտականութեան միջոցով հեղինակութեանը Կրանք համար աշխարհը—նաև մարդկային հասարակական աշխարհը—կուսած է յաբաններէն թատր լինելու հակամարտ է մրցակից ուժերի արեւմահեղ բաղաւաճելին Կրանք համար պատմութիւնը հարաւոր, կործանարար պատմահար յաբաններէն զարգացնելու է անապարհական և նա գերագոյն մի բարիք է, առանց նրան մահ է, անշարժութիւն, այլատեսում, նրանից դուրս չիք փրկութիւն...

Սկիւտեր են—ամենամեծ զարգիւնական հասարակագետ—Թեկ ընդունում է յնդմացուցիչ պարագաներ, թեկ համոզում է, որ պատերազմները միշտ աւելի է աւելի պիտի նւայնուր, սակուանում, պիտի կորցնեն իրենց իրաւ ու գաւան բնաւորութիւնը, պիտի սեղի անս հնազանէ մարդկանց հանրաշխ, յոտարկամ գործակցութեան ու իտալալ մրցակիցներին—Ապեւներ են անհասարակութեան է գոյութեան պայքարի մոլեւանդ շտապում է, առանձնաշնորհութեան կողմնակից գատակարգերի յարասեւութեան պաշտպան Յոտեական մրցուում, ինչպէս է բոլոր միւս մրցակիցները, անգլիացի փիլիսոփայի աշքում Փատար ճակատագրական անհրաժեշտութիւն են և պէտք է թողնել, որ այդ մրցուումը—գոյութեան կռիւը—կատարել պաշտարեն, ինչպէս պատմութեան ճոյղում, պէտք է թողնել, որ օրիկեայի, առարկայական ուժերը՝ անընդունալ ու միանջեան կատարեն իրենց խոյրը շնտարութեան՝ ամեն մարդկանց ու մտղուորդների միջև, անողուող նեան թողնելին, յարմարելու անկարողներին և վեր բարձրացնեն ուժեղներին, յարմարաւորներին... Laissez faire, laissez passer!... պէտք է թողնել, որ հասարակական

եւօրհիւան ինքն էրեն առաջ մղէ դէպքովն, մարտագործման օւ առաջդիմութեան աշխատանքը և չք պէտք է թողլ առ, որ պետութիւնը, օրէնքը, պարտաւնասները, կառավարութիւնները, բարեգործական, խաղաղարարական օւ այլ տեսակ ընդհատութիւնները միշտ մանկ մարդկանց այդ հանուր օւ հաստատար պայքարի մէջ միջոցին նրա սիրտն աւերմունքները, ստղծեն պրօպագանդայի, խեղճերի, կամ ուրիշ խօսքով յոտոթաններին՝ չը յարմարողներ թշուառութիւնն օւ ասունջները... Հետև. պետութիւնն օւ սահմանափակօր օրէնքները, Ազատ մարդիկ և ազատօրեն նրանք պիտի նեւաին գոյութեան ահեղ օւ յարստանական ճակատամարտ յորմունքները, ազատօրեն պիտի շարժեն իրենց ուժերը օւ կարողութիւնները...

Ահա՛ ստեղծող յհասարակական գարկիներդ՝ եւութիւնը, նրա մասուր ձևակերպումը:

Մեզմ թէ դատման, քաղաքակիրթ թէ վարդաբարութեան կուրի, հասնալարՏային անխուսփելի *Struggle for life*-ը պէտք է թագաւորէ, պէտք է աւերէ և յոչուտե... Գրա մէջ է իբր թէ «պրօգրեսը», առաջդիմութիւնը Այդ ուերթաններ օւ յոչուտաններ միջից յազմանակով պիտի մարտ գտն յաւերէ», արխասօրտաւազնականները, դարմով, յարկ և հոգով ստեղծները... Դա բնութեան նախասահմանն պողպատեայ օրէնքն է և չէ մի ուժ չի կարող փոփոխել այն, բոլոր յդարմանները՝ անօգուտ են, կուր և թշուառութեան դէմ՝ ձեռնարկած բոլոր հասարակական միջոցները անմիտ են, չլասակար, քանի որ նրանք յաւակնութիւն ունին գէմ՝ գնալու բն ահ օւ կ որ գիտն խախտելու նրա օրէնքները, յԱմիտ օւ չլասակար է՝ և սօցիալիզմը, որ յաւակնում է վերջ առ անտեսական պատերազմին, թողիքի շահագործման օւ հարստահարութեան, զասակարգային արտօնութիւններին, որ յաւակնում է, մի խօսքով վերակեն գոյութեան կուրը մարդկային աշխարհից Թէ խեղճ օւ թող անճանկները, թէ խեղճ օւ առուապող զասակարգերը և թէ մանր հշտեական ազգերը, ժողովուրդները պէտք է անպայման անդունդ գլորին, ոչնչանան, իթէ չեն կարող պատասխան առլ գոյութեան կուր անողք Տրամայութեան Եւ պէտք է թողնել, որ նրանք ոչնչանան, չը պէտք է գիտազգել բնական հասարակութիւնը...

Այդ գծեղակ վարդապետութիւններին ուժ է աւելն և համարուաւոր Մ ա լ թ ու ռ թ ի թօրին, որ վաղուց, զեռ 19-րդ դարի սկզբներում, ազգաբարեկ էր ուրիշ ձևով նորն յտեսեսեղարակցութիւնները, յգոյութեան կուր՝ գաղափարը Իրաքին աւել էր հենց այդ մարդուց յշարէլ էր նրա յայտի աշխատութիւնը կարգաւուց յետոր Մ ա լ թ ու ռ գրել էր ազգամակական շարժումների, նրանց անուանիք օւ նազգանների մասին և յայտարարել էր, որ գոյութեան կուրը առաջ է գալին ճակատագրօրեն օւ պրօպագանդ Ի ղ յ ճ յ ի ղ Ե ր ի ս ղ ու թ ի ղ ի ղ ի ղ, պակասութիւնից Նա յաւակնել էր սպառնացել, որ մինչգեռ առ զարդատի միջոցները անուժ են թւա բաւան օւ պրօպագանդ (1. 3. 5. 7. 9. 11. 13. 15. 16) կայն) — ազգամակակութիւնը ձգառան ունի աննշու գեօմարտական, Ե ղ ղ ր ա ղ ա փ ա կ ա ն պրօպագանդ (1. 2. 4. 8. 16. 22. 26. 128 կայն Եւ բանի որ այդպիս Ե... աւան էր Մ ա լ թ ու ռ

թուս—բնականաբար պէտք է միշտ թագաւորէ աշխարհի մէջ պատերազմը, մարտագնաութիւնը, մանկասպանութիւնը, սողը, համաճարակ հիւսնաութիւնները և անեն տեսակ աղէտներ օւ պատուահասներ, որոնք հանդիսանում են իբրև կանխիչ, փրկարար միջոցներ հասարակական առողջապահութիւնը հոգացող, ազատօրէն Նրանք սրգելք են լինում մարդկայն ցարգիւցան բեղմնաւորելուն օւ բազմանալուն Նրանք ձգառան են սանձել, պահպանել ազգաբնակչութիւնը այն սահմաններում, որոնք շատ թէ բիշ համապատասխան են ապրուստի օւ միջոցներին...

Բոլոր ունիւնները, գաւառական իրակնութեան բոլոր արհաւիրքները սրբարգրուած են գիտութեան օւ հեղինակութեամբ, արդարացուած են բնութեան ֆառաւ, ճակատագրական անօրհնութեամբ:

Եւ նկատելի, որ այդ դատման, շարագուշակ գիտնականները պատկանում են բոլորն էլ իշխող զասակարգերին, զգուսն ունին գիտակցարար անգիտակցարար պողպատեայ ապ գասակարգերի աւանդական առանձնանորՏանները, հողորդելու նրանց՝ անբանաբարելութեան և յարստանակնութեան գրոշմը:

Տեսնելի, սակայն, թէ որքան Տիմուար և իրուացի են այդ տարակնիքի զիտանջները (սխտարողում) և այդ յտեսեսե գուշակութիւնները:

Եւ նախ յիշելու ենք այդ բոլոր գիտնականների վաղ օր և յիշու, գիտնական հանձնելի վերանորոգիչ Ի՛նչ էր ժամուն՝ ինչը՝ Գ ր մ ղ ի ն... Թա՛մանուն էր նա այն մառլ սարակուսանները հասարակութիւնների զարգացման վերաբերմամբ, որ Եանուցում են իր մուշեանդ, աշակերտների բերանով, ընդունում էր նա օրգոյութեան կուր՝ օրէնքը՝ մարդկային հասարակութիւնների մէջ՝ այն ձևով, ինչ ձևով նա թագաւորում է անսանկուն և բուսական աշխարհներում:

Ամենկին Նա զատում է — բաւականապի խօսօրէն—մարդկային և կենդանական աշխարհները Մինը Գ ի ա կ գ ու թ ե ա ն աշխարհն է, միւր՝ ա ն գ ի ա ա կ գ ու թ ե ա ն Մինի մէջ թագաւորում է անհայտ, սարբարային բն ա ղ ղ ր, միւր մէջ՝ խորհող, հակազդող միւրը, իմացական կուրի՝ Անդուր լայ երկուսի միջև, թէպէս և միւր միւրի շարունակութիւն է, թեպէս և ստուշի օւ անստուշի սարբարութիւնը լոկ ա ս ս ի ճ ա ն ի սարբարութիւնը են, ոչ եւթիւտն:

Դրովին ստում էր, որ գոյութեան կուր անողով օրէնքը միահենան սիրապետում է միմիայն բնազգի, անգիտակցութեան, անսանկութեան աշխարհի մէջ, մինչ մարդկային աշխարհում, եւօրհիւան բարձր ստիճանների զիտ, հրապարակ են գոյն և յ գ ղ ր օ ու ն են ր—գիտակցական եւթիւնից բզնող—որոնք միջամում են գոյութեան պայքարի մէջ մեղում, փոփոխում են նրա վարդապ օւ գծեղակ բնաւորութիւնը և զառնում են պրօպագ, առաջնապետութեան նոր ազգակներ:

Մարդկութիւնը չի կառավարում բացառապէս օրգանական—բուսական. անասնական—կենդան օրէնքը, նա ունի և իր սեփական զարգացման օւ առաջագիտութեան օրէնքները, Եւ այդ այն պատճառով, որ նա իմացական, գիտակցական մի գոյութիւն է և ե ն գ ա ն ի ղ ի կարող ազգել շրջապատող միջ-

վայրի վրայ, նրա գոյութիւնը միանգամայն կրուարական է և եւս Տրու, ինքրա կերպով ինքնարկում է բնութեան բոլոր ազդեցութիւններն ու արժանաւորներին: Մ ա թ դ ռ ս որովհետեւ օժտւած է կամքով ու գիտացութեամբ — ազգում է հաւազողով իր բնական ջրկապածի վրայ, փոփոխում է ըստ կարելոյն յարմարեցնում այն իր գոյութեան պահանջներին: Կենդանին չէ որ արտադրում է, չէ ստեղծում նրութեան ու այլ բարեքներն եւս՝ միայն սպասում է, ոչնչացնում է: Մարդը ոչ միայն արտադրում է, այլ և ընդունակ է իր ձեռն, հարազէտ իմացականութեան շնորհիւ, անվերջորեն ածեցնել իր աշխատանքը, արդիւնագործութեան ծառայել, արդիւնները:

Այդպէս է և պատասխանը մայլոտական բանգրազուշտեանը: Այդպիսի պատկանելի հոգեբանականը (Մայլոնս) սխալում էր նմանեցնելով մարդկային գոյութիւնը կենդանիակերին կենդանիներն ու բոյսերը, արգասել, կոխ եւս ծրուժ իրորու միջև, որովհետեւ պահանջ է նա պարուստի միջոցները, որովհետեւ կայ վիթխարի աներրաշնչականութիւն, անհամապատասխանութիւն ծնունդի և սնունդի միջև... Ծնունդը հսկայական է, մինչ ապրելու միջոցները — համեմատաբար շատ սահմանափակ: Եւ կոտորածը մշուժ է և անդուլ ու բնաբնոյզ կոտորածը — մինչև մի յայտնի հաստատարկչութեան հաստատուելը:

Այլ բան է մարդկային քաղաքակրթի հասարակութիւնների՝ մէջ: Այդպէս միմիայն բնութիւնը չէ արտադրողը, այլ և իրենք մարդիկ: Այդպէս միմիայն կոր, սրեցեբական ուժերը չեն ստեղծագործում ապրուստի ու վայելուծի միջոցներ, այլ նոյն ինքն — մարդկային հանձնարը: Եւ որպիսի արտանման ծառայում: Նայեցէք միայն այս մի ասանեակ դարերին: Դիտեցէք միայն քաղաքակրթութեան այս կարծաւու եւլոյնցիան՝ Հռոմի անկուծից ի վեր, կամ թէկուզ վերջին դարում. կարծաւու, անշուշտ... համեմատած ժամանակի այն անեզը ովկիանի հետ, որ պարփակում է մարդկային բովանդակ պատմութիւնն ու նախապատմութիւնը... Ինչ իսլական թուիչքներ — նրութեան և մասոր առաջդիմութեան. որպիսի լեռներ մարդկային արդիւնագործութեան, սեխնիկի, ճարտարարեստի, ամեն սեռակ հրաշալիքների, ամեն սեռակի գիւտերի...

Եւ չէ սպասել այդ հարազէտ հանձնարը. եւ շարունակ գործի վրայ է ջրհիտան, Ֆիլիսթիան լրբորատորներնուժ, նա շարունակ անքում է և միշտ նոր-նոր դժայելի գիւտեր է ծանուցանում բազմաշարք մարդկութեանը: Մի օր կը գայ, երբ անքում է ա ճ ց է — մարդկութեան ամենատարբերան սնունդը — կը կարողանան արագորէլ բուսնց հերկելու և ցանելու, ջրմիական սնութեաների ծանուցարհով ինչպէս որ արտադրել են բազմաթիւ ուրիշները նոյն գիտական մեթոդով... Մի օր կը գայ թերևս, որ Մահարայ արևակէզ անպատում և ժողովրդի, ովկիաների անհունութեան մէջ կը հաստատուին խիտ, հսկայ ազգաբնակութիւններ, ըստեւշացած միջավայրին, սուվորան պայտարելու բնութեան խաբարդ ապրիտնութիւնների գէժ... սովորած նոյն գիտական մեթոդից, նոյն յարման, արգասաւոր, ստեղծագործող իմացականութեան շնորհիւ:

Մարդիկ կարող են անել, բազմանայ, որքան կարող

են, երկրագնդի ազգաբնակութիւնը կարող է խտանալ, բազմապատկել նոյնիսկ երկրաշփական պրօզերեսներով — սարուստի միջոցները մշտ կը բուսեն, սոցիալ մասնաբաժնեան վասնզ երբեք չի լինի... Նա կարող էր լինել միայն նախնական վայրենի աշխարհներում, երբ մարդկային իմացականութիւնն ու աշխատանքի գործընթացը իրենց սոցիալն միշտակում էին... Նա կարող է սպասուել և ներկայ բուրժուազական քաղաքակրթութեան մէջ, երբ արդիւնագործութեան հսկայական գործընթացը և բոլոր հարստութիւնները մնաշնորհ են մի ձրիակեր փոքրամասնութեան ձեռքում, երբ բոլոր գիւտերը, մարդկային հանձնարի ամենամեծ ստեղծագործութիւնները սեփականութիւն են գարձել միմիայն այդ կեղծքի բարձրամասնութեան... Բայց նա չի լինի արագալուծ, երբ բոլոր կայիտակներն ու հարստութիւնները կը դառնան սեփականութիւն աշխատանքը ժողովրդի, երբ բոլոր գիւտերն ևս կը ծնուային այդ ժողովրդին, կ'օգտագործեն հաստատարակէ բոլորի համար...

Մայլոնսականութիւնը կեղծ է, անկայուն: Անկայուն է և «ոցիտական դարվիտիզմը» իր մասը, յոտեան ծանուցումներով:

(Կը շարունակել)

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

***

Հռոմի սօց. կենտրոնական օրգան «Avanti!»-ն հրատարակել է իր ծննդեան համարում մի կոչ յօդուժ ֆրոնտալիստի պրօբլեմը Ձ. Ի. Է. Լ. Ի. Ե. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. Ը. Թ. Կ. Մարտիկը հայ ժողովրդի գէժ՝ խորագրով: Գոչարանագիրը խոսում է Հ. Թ. Գաշակցութեան գէժ սկսած արշաւանքի մասին, նկատարում է Վոլօջերկասսկի բանտարկների զրկանքները և կոչ է անում իտալիայի սօցիալիստներին՝ պաշտպանելու «Գաշակցութեան» գաղափարը: Նման յօդուժներ հրատարակեցին պարիզեան «Humanité»-ի և «Frankfurter Zeitung»-ի մէջ:

*

Նրե-բօրկում հրատարակող շէտ Ամբիկայի սօց. կենտրոնական օրգան «The Call» (Չանգ) թարգմանաբար հրատարակել է Հ. Թ. Գաշակցութեան Տեղեկագիրը, ներկայացւած կոպենհագի Սօց. Համալուսարկին:

ՊԱՐԻՅԱՆ ԳՐԱՆԵՐԻ ԿՈՇԸ

Մի խումբ համալուսար ֆրանսիացի գրողներ և հրատարակիչներ նորերս հրատարակեցին ապւած մի կոչ, պարզ հրատարակում են ֆրանսիական գրողների ուշադրութիւնը Վոլօջերկասսկի հայ բանտարկեալներին և մասնաորոպէս հրատարակողը ու հաշուեական Աւետիք Ահարոնեանի վրէժակի վրայ:

Այդ կոչի մէջ հակիրճ ձևով պարզաբանում է Հ. Թ. Գաշակցութեան կատարած գերը Ռուսական Հայաստանի մէջ յիշատակում է, որ 1905 — 1906-ին թատարական հորքաների գէժ մշած իր կառույց, այդ կառուցականութիւնը փրկել կողմասանք բազմաթիւութիւնը շէտուում է, որ Վոլօջերկասսկում պատրաստող գաղափարներն են, «սոցիալիստական ձեռնամերկ» արեգբութեան մէջ, որ մեղադրւած են մօտ 500 հոգի, պարտաւորում են:

